К 76.12
Т33
30531-чув.

И. Я. ТЕНЮШЕВ

ЧĂВАШСЕН МАЛТАНХИ ПУБЛИЦИСЧĔСЕМ

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ

обозначенного здесь срока

Моргаушская типография Зак. 1296 Тир. 10.000 1981 г.

КОНТРОЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

76.12
Т33

И. Я. ТЕНЮШЕВ

ЧĂВАШСЕН МАЛТАНХИ ПУБЛИЦИСЧĔСЕМ

ПРОВЕРЕНО
20 08 15 ИЮН 2017

ШУПАШКАР
ЧĂВАШ
КĔНЕКЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВИ
1987

ББК 47.2.65
Т 33

Обязат. экз.

76.120.8

002.6

Алçырăвне филологи наукисен кандидачĕ
Иван Ильич Одюков доцент рецензиленĕ

30531 чув

Чувашская
Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М. Горького

Тенюшев И. Я.

Т 33 Чăвашсен малтанхи публицисчĕсем.— Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 1987.— 68 с.

15 п. 1500 экз.

Автор ку кĕнекере чăваш публицистикипе журналистики атланăвĕн çул-йĕрне пĕтĕмĕшле кĕскен пăхса тухнă. Унта чăвашсен малтанхи публицисчĕсем — С. М. Михайлов, Н. И. Золотницкий, И. Я. Яковлев пултарулăхне тишкерни тĕп вырăн йышăнать.

ББК 47.2.65

Т $\frac{4702650000-086}{М 136(03)-87}$ 121—87

© Чăваш кĕнеке издательстви, 1987 ç.

ЧĂВАШ ПУБЛИЦИСТИКИПЕ ЖУРНАЛИСТИКИ АТАЛАНĂВĔН ÇУЛĔ-ЙĔРĔ

(Пĕтĕмĕшле пăхса тухни)

Журналистикăпа публицистика терминсем пĕрешкел пĕлтерĕшлĕ мар. Пĕрремĕш термин палăртнă вăхăтра — сăмахран, кашни кун, эрнере е уйăхра пĕрре — тухса тăракан пичет продукцине, урăхла каласан, хаçат-журнала пĕлтерет. Çавăнпа пĕрлех ку термин обществăпа политика ĕçĕ-хĕлĕн тĕсне, тĕрĕсрех каласан, профессие палăртать. Журналист паян кирлĕ паха социаллă информаци пухса, тишкерсе пĕтĕмлетет; ăна пичет, телевидени, радио, кино пулăшнипе тата ытти майсемпе халăх хушшине сарать. Журналистика массăллă пропагандăпа агитацин çивĕч хатĕрĕсенчен пĕри пулса тăрать. Унсăр пуçне журналистика — ăслăлăх дисциплини, вĕренӳ предмечĕ.

Публицистика — журналистăн литературăри ĕçĕ-хĕлĕн продукцийĕ, вăл çырнă произведенисем. Илемлĕ тата ăслăлăх литературипе пĕрле публицистика литературăн тĕп тĕсĕсенчен пĕри пулса тăрать. В. И. Ленин палăртнă тăрăх, публицистика — хальхи пурнăç историйĕ, «...публицистăн яланхи ĕçĕ—хальхи самана историне çырасси...»[1]. Ăна публицист кĕрешĕве хутшăнакансене усă кӳмелле çырать. Пичет кĕрешĕве хăй те активлă хутшăнать, кĕрешӳ хĕçпăшалĕ пулса тăрать.

В. И. Ленин кăтартăвĕсене тĕпе хурсан кăна публицистика тĕллевĕсемпе пурнăçри вырăнне тĕрĕс уçса пама пулать. Публицистика — хальхи самана историйĕ, унта чăнлăхăн обществăшăн пĕлтерĕшлĕ факчĕсемпе пулăмĕсене тата вĕсемпе çыхăннă ларутăрăва документ тĕрĕслĕхĕпе çырса кăтартаççĕ. Çакна халăхăн, унăн организацийĕсен ĕçри хастарлăхне ӳстерес, сахалрах вăй хурса ытларах усă кӳрес тĕллевпе тăваççĕ. Хăйĕн умĕнчи тĕллеве ырă тĕслĕхсене кăтартнипе, чăрмавсемпе çитменлĕхсене тăрă шыв çине кăларнипе пурнăçа кĕртет публицистика. Вăл ĕççыннисене хăйсен иксĕлми вăйне шанса тăма вĕрентет, пуçарулăха вăратать, хастарлă ĕçлеме хавхалантарать.

---

[1] Ленин В. И. Раççейре мĕн пулса иртет?— Соч. тул. пух., 9 т., 208 с. (Кунта та, малалла та куçару пирĕн.— *И. Т.*)

Çапла ёнтĕ, пăхса тухнă терминсем иккĕшĕ ик тĕрлĕ ăнлавсене палăртаççĕ. Çакăнпа пĕрлех вĕсене пĕрлештерекенни те пур: икĕ сăмахĕ те периодика пичечĕпе, урăхла каласан хаçат-журналпа, çыхăннă. Журналистика историйĕ вара периодика пичечĕ, публицистика епле аталанса пынине тĕпчет.

Журналистика историне тишкернĕ май «вырăс публицистики урăх халăх çинчен» тата «наци публицистики», уйрăммăн илсен, «вырăс публицистики чăвашсем çинчен» тата «чăваш публицистики» ăнлавсене тĕл пулатăн. Вĕсене мĕнле уйрăмлăхсем тăрăх палăртмалла? Шел, тĕпчевçĕсем ку ыйту çине татăклă ответ пани курăнсах каймасть.

Чăвашсен обществăлла-политикăлла пурнăçĕ çинчен вырăс автор тăван чĕлхипе çырса хăй халăхĕн прессинче пичетлесен, ку, паллах, «вырăс публицистики чăвашсем çинчен» пулать; тăван халăхăн паянхи ĕçĕ-хĕлĕ çинчен чăвашсем ашшĕ-амăшĕн чĕлхипе çырса, хăйсен хаçатĕнче çаптарса кăларсан, çакна вара чăваш публицистики темелле. Анчах ку шухăшсем хальхи вăхăтри публицистика тĕлĕшпе кăна тĕрĕс. Вырăс мар халăхсен Октябрь революцийĕччченхи публицистикин малтанхи тапхăрĕсем пирки вара çакна калаймăн. Сăлтавĕ паллă: вĕсен патша саманинче нумайнумай çулсем наци пресси çеç мар, çырулăх та пулман. Сăмахран, чăваш халăхĕн чĕлхе уйрăмлăхĕсене тĕплĕн шута илсе тунă çĕнĕ çырулăхне 1871 çулта çеç пуçарса янă, унăн пĕрремĕш хаçачĕ вара 1906 çулта тин кун çути курнă, анчах вăл та çулталăк çурра яхăн кăна тухса тăнă.

Наци публицистикин те хăйевĕрлĕхсем, уйăрса тăракан паллăсем пур. Вăл нацин обществăлла-политикăлла пурнăçне çутатать, унăн интересĕсене хӳтĕлет. Ку уйрăмлăх публицистика содержанийĕпе, унăн тĕллевĕсемпе, кам майлă пулнипе çыхăннă. Наци публицистикин произведенийĕсене наци ывăл-хĕрĕ е унпа пĕрле пĕрешкел ĕмĕт-тĕллевпе пурăнакансем çыраççĕ. Кунта автор кам пулни, унăн кăмăлĕ-туртăмĕ çинчен сăмах пырать. Наци публицистикин хăйĕн форми пур, унăн произведенийĕсене çав наци чĕлхипе çырмалла, вĕсене пичетлеме унăн хăйĕн пресса пулмалла.

Тăван чĕлхепе тухса тăракан хаçат-журнал пулман пирки патша саманинче пĕр халăха тепĕр халăх прессипе усă курма тивнĕ. Чăвашсене, сăмахран, вырăс периодикинче пичетленме май тупăннă. Çавăнпа Октябрь революцийĕчченхи публицистика хăш нацин пулнине палăртнă чухне çӳлерехре кăтартнă малтанхи икĕ уйрăмлăха — содержани тĕллевне тата авторĕ камне, унăн кăмăлтуртăмне тĕп вырăна хумалла. Форми пирки калас пулсан, вăл урăх тĕрлĕ те пулма пултарнă. Наци пресси çукран чăваш публицистикине вырăсла çырса пичетленĕ. Тĕслĕхрен, Спиридон Михайлов чăваша та тăван чĕлхепе мар, вырăсла çырма тивнĕ.

Чăвашсем çинчен XIX ĕмĕрте çырнă вырăс публицисчĕсене пĕрпĕрне хирĕçле икĕ ушкăна уйăрма пулать. Пĕрремĕш ушкăнĕ — хут варалама пĕлекен пархатарсăрсем, ĕçчен чăваш халăхĕ çинчен элеклесе, консервативлă тата реакциллĕ корреспонденцисемпе статьясем пичетленĕ; теприсем вара — таса кăмăллă, мал ĕмĕтлĕ публицистсем, çавнашкал элеке тăрă шыв çине кăларас, чăваш халăхне хӳтĕлес тĕллевпе çырнă.

Патша тытăмĕ майлисем унăн колониллĕ политикине тата пуçпулса тăракан классен интересĕсене хӳтĕленĕ; вырăс мар халăхсене мĕнле май килнĕ, çапла хурланă. Вĕсене ĕненес пулсан, чăвашсем — мĕскĕн те тăрлавсăр çынсем, çуралассӑх кахал çураласçĕ, чĕрчунран уйрăлса тăманпа пĕрех. Çавнашкал ирсĕр шухăшпа çырса кăларнисем шутĕнче —«Хусан, Чĕмпĕр, Оренбург тата ытти кĕпĕрнесенче пурăнакан чăвашсен хыпарĕсем» ятлă вĕçне çитермен статья[2].

Кам-ши унăн авторĕ? «...Статьяри тĕслĕхсем, илсе кăтартнисем тата ытти тăрăх, ку статьяна пуп таврашĕ çырнă тесе шутлама пулать»,— сăлтавсăр мар çак шухăш патне пырса тухнă П. Г. Григорьев тĕпчевçĕ[3]. Г. Б. Матвеев вара çапла çырать: «Н. В. Никольский шучĕпе, «...Чăвашсен хыпарĕсем» авторĕ — Урхас Кушкă (халĕ Сĕнтĕрвăрри районĕ) пупĕ И. С. Протопопов»[4].

Пасквиль авторĕн сăмахĕсем тăрăх, чăвашсем—«пур енчен те мĕскĕн халăх»[5]. Чи малтанах чăваш «сăн-сăпачĕпе телейлĕ» теме çук, унăн пичĕ «илемсĕр те тăрлавсăр», «кăмăлĕ именчĕк». «Чăвашсем,— çырать малалла элекçĕ,— чи чухăн чĕлхепе калаçаççĕ. Ку чĕлхере сăмах тĕпĕсен шучĕ пине çити-çитми кăна...»[6]. Чăвашсен пурнăç йĕрки ытла та тĕлĕнмелле имĕш; «латсăр шухăшласа кăларнă турăсене, ухмахла чӳк туса, парне кӳреççĕ»[7]. Чăвашăн сăн-сăпатне, кăмăлне, чĕлхине тата пурнăç йĕркине хурласа тăкни çитмест çав пупа, унăн ăстăн тĕлĕшĕнчи пултарулăхне те чакарать. Вăл çирĕплетнĕ тăрăх, чăвашсем «ăнланулăх енĕпе ытла та тăмсай, ăс-хакăл тĕлĕшĕнчен катăк», çак сăлтавпа «çутçанталăкăн çӳлти сыпăкĕнчи этемлĕхе юравли нимĕн те пама пултараймаççĕ»[8]. Автор чăвашсене курайманни, хисепе хуманни, вĕсем

[2] Известия о чувашах, живущих в Казанской, Симбирской, Оренбургской и других губерниях.— Казанский вестник, 1829, ч. XXV, XXVI, XXVII, кн. 4, 5, 6, 9, 10.

[3] Григорьев П. Г. Очерки по библиографии историко-этнографической литературы Чувашии в первой половине XIX века. Рукопись.— НА ЧНИИ, отд. II, ед. хр. 952, инв. 3734, с. 28—29.

[4] Матвеев Г. Б. Изучение этнографии чувашского народа в первой половине XIX века.— В кн.: Вопросы историографии историко-этнографического изучения Чувашии. Чебоксары, 1981, с. 8.

[5] Казанский вестник, 1829, ч. XXV, кн. 4, с. 292.

[6] Çавăнтах, 299 с.

[7] Çавăнтах, 294 с.

[8] Çавăнтах, 282 с.; XXVI п., 5—6 к., 107 с.

çине великодержавлă йĕрĕнӳпе пăхни уççăнах паларса тăрать.

Реакционерăн хаяр элекне прогрессивлă публицистсем асăрхамасăр ирттерсе яман. «Казанский вестник» журналта 1829 çулта пичетленнĕ «...Чăвашсен хыпарĕсем» статья пирки асăрхаттарнисем» рецензире паллă мар автор пасквилянта çивĕччĕн критиклет[9]. Рецензент малтан чăвашсен йăли-йĕркипе пурнăçне ăшă кăмăлпа çырса кăтартать. Вăл çакна ĕнентерет: чăвашсем — ултавсăр çынсем, хуçалăха тытса пыма лайăх пĕлеççĕ, килен-каяна тарават кĕтсе илеççĕ, «ялта пурăнакан кирек камшăн та паха тĕслĕх пулса тăраççĕ». Чăваш пурнăçне автор кăштах хитрелетни те пур: вĕсем тулăх пурнăçпа пурăнаççĕ имĕш; тырри çителĕклĕ, ытлашшине пристаньсенче сутаççĕ, «вĕсем хушшинче кĕлмĕçсем çукпа пĕрех».

Рецензент шутланă тăрăх, чăвашсем ырăс хресченĕсенчен те лайăхрах пурăнаççĕ. Чăваш «ялĕсем — пĕр вырăна пуçтарнă темиçе хутор е темиçе çурт; ун вырăнне вара çавăн пек тасалăхпа уçă сывлăш вырăс хресченĕн килкартинче тупма йывăр. Хуралтисем пăхма хитре мар, анчах илемлĕ çурт-йĕрпе капăр тавралăх хулара кăна кирлĕ, ял çыннине усă курма меллĕ пултăр; чăвашăн вара кирек мĕн те алă айĕнче; çурчĕпе анкарти те, ампарĕсем те»[10]. «...Асăрхаттарнисем» авторĕ, иккĕлентермен аргументсене никĕсе хурса, хăюллă пĕтĕмлетӳсем патне пырса тухать: «...Чăвашсен хыпарĕсем» ку халăх çинчен хаяр сатирăна малалла тăсни пулать, ку вăл вырăнсăр çеç те мар, этемĕн тата христианинăн кăмăл-туйăмне килĕшми ниме юрăхсăр ĕç, нихăш писатель те унашкал хăтланмалла мар»[11], чăвашсем «кирек хăш халăх та пулакан çурма тискер тапхăртан тахçанах иртсе кайнă»[12]. Чăваш халăхĕ «çыравçă пек хисепленине мар, урăхрах тимлĕхе тивĕçлĕ»[13].

Рецензент çапла шутлать: халăхсен кăлтăкĕсемпе çитменлĕхĕсем çинчен çырнă чухне вĕсем мĕнрен килнине те палăртмалла. «Эхер çыравçă хăйĕн статйине чăвашсем мĕншĕн çавнашкал тискер те нĕрсĕр пулнин сăлтавĕсене шыранипе тата вĕсене мĕнле майпа этеме çавăрмалли майсене кăтартнипе пуянлатнă пулсан,— ӳпкелет рецензент автора,— хăшне-пĕрне ним шарламасăрах ирттереттĕмĕр ĕнтĕ»[14]. Патша Раççейĕнче вырăс мар халăхсен экономикăпа культура тĕлĕшĕнчи аталанăвĕ чăнах та аялти шайра тăнă, мĕншĕн тесен вĕсене аталанма патша пусмăрĕпе крепостла йĕркесем чăрмантарнă. Анчах рецензент та çакна уçса параймасть.

---

[9] Замечания на статью «Известия о чувашах», напечатанную в «Казанском вестнике» 1829 года.— Там же, 1831, ч. XXXII, кн. 7—8, с. 278—294.

[10] Казанский вестник, 1831, ч. XXXII, кн. 7—8, с. 284—285.

[11] Çавăнтах, 293 с.

[12] Çавăнтах, 284—285 с.

[13] Çавăнтах, 286—287 с.

[14] Çавăнтах, 293 с.

Рецензи—вĕçленмен произведенисем шутĕнче, апла пулин те, пасквилянт элекĕсене тĕпĕ-йĕрĕпех тăрă шыв çине кăларать. Эппин, рецензи хăйĕн умĕнчи тĕллеве ăнăçлă пурнăçланă пĕтĕмлĕхлĕ произведени пулса тăрать. Унăн никĕсĕнче — çивчĕ полемика, рецензент тĕллевĕ — пасквилянта питлесе намăслантарасси. Произведени текстĕнче чĕлхене вăйлатмалли литература меслечĕсене — риторика ыйтăвне, анлă танлаштарăва тата ыттисене те куратпăр. Автор вĕсемпе уйрăмшарăн та, пĕрлештерсе те усă курать. Акă тĕслĕх: «Нивушлĕ çыравçă чăваш халăхĕ хушшинче пăсăк çынсем кăна курнă? Чăвашсем пурте тăмсай та нĕрсĕр тесе çырни тĕрĕс пулсан, кам та пулин вырăссем çинчен вĕсем пурте хитре сăн-сăпатлă тата ăстăн енĕпе тĕлĕнмелле пултаруллă тесе çырни те тĕрĕсех пулать»[15]. Вулакан ку татăкра риторика ыйтăвне те, анлă танлаштарăва та асăрхать.

Рецензентшăн ирони те ют мар. «Хăй çырса кăтартнинче Шапп господин пек хăтланмасть-ши вăл,— тăрăхланă пасквилянтран рецензире,—çавскер, кĕрĕксемпе пĕркенсе тата каретăран сăмсине вырăс сиввине кăтартма хăймасăр, Раççей тăрăх хĕл варринче сиккипе иртсе каять те вырăс патшалăхĕ талккăшпех пушă хир тесе шутлама тытăнать»[16].

Куратпăр: пăхса тухнă произведени хăйĕн содержанийĕпе, пĕтĕмлетĕвĕсемпе тата стилĕпе этнографи материалĕн калăпне шăнăçмасть. Вăл «хальхи самана историйĕпе» çыхăннă, кунта унăн çивĕч ыйтăвĕсемпе пулăмĕсем çинчен сăмах пырать. Апла пулсан, ку произведени литературăн публицистика текен ушкăнне кĕрет. Жанрĕ те вăл публицистика произведенийĕ пулни çинчен калать.

Рецензи авторĕ вырăс ученăйĕ П. А. Аноров тесе шутлаççĕ. Çак шухăша хăй вăхăтĕнче К. Ф. Фукс каланă[17]. Пирĕн вăхăтри Г. Б. Матвеев тĕпчевçĕ те çавнах çирĕплетет: «Çак рецензи содержанийĕ, шухăшĕсен йĕрки П. А. Аноровăн ĕçне питĕ çывăх»[18]. Кунта вăл çырнă «Чăвашсен йăлисемпе ĕненĕвĕсем» статйи пирки сăмах пырать[19]. «Вырăнти халăх пурнăçĕпе интересленекенсенчен пĕри — вырăс интеллигенцийĕн малта пыракан çынни П. А. Аноров,— тăсать малалла хăй шухăшне тĕпчевçĕ.— П. А. Аноров чăвашсен этнографине çырса кăтартни халăха хисепе хунипе, ăна тĕрĕс тĕпчеме тăрăшнипе палăрса тăрать»[20].

Иккĕленмелли çук, «Казанский вестник» журналта 1829 çулта пичетленнĕ «...Чăвашсен хыпарĕсем» статья пирки асăрхаттарни-

---

[15] Казанский вестник, 1831, ч. XXXII, кн. 7—8, с. 293.
[16] Çавăнтах, 282—283 с.
[17] См.: Вопросы историографии, с. 8.
[18] Çавăнтах, с. 8.
[19] Аноров П. А. Нравы и поверья чуваш.— Сын отечества (СПб), 1838, т. 3, с. 193—204.
[20] Вопросы историографии, с. 15.

пулмасть-ха. «А. А. Фуксăн «Хусантан Шупашкара кайни» статйи пирки Çĕрпӳ уездĕнче пурăнакан çын асăрхаттарнисем» йышши произведенисем чăваш публицистикипе журналистики историйĕ умĕнхи тапхăра кĕреççĕ. Историйĕ каярахпа — публицистика çулĕ çине Спиридон Михайлов, Николай Золотницкий, Иван Яковлев тата ыттисем тухсан пуçланать. Вĕсем унччченхи авторсем пек пĕрер произведени çырса пичетленипе лăпланса лармаççĕ, ку ĕçе хастарлă кӳлĕнеççĕ.

Раççейре Октябрь революцийĕччен ылханлă патшан тискер тарçисем наукăна, литературăпа искусствăна аталантарма пур майсемпе те чăрмантарнă. Халăха тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхре тытма тăрăшнă, çакна пула ĕнтĕ ĕççыннисен массисем культура ырлăхĕсемпе усă курайман.

Вырăс мар халăхсен шăпи уйрăмах йывăр пулнă. Ун пирки РКП(б) X съезчĕн «Наци ыйтăвĕпе парти умĕнче тăракан черетлĕ задачăсем çинчен» резолюцийĕнче çапла каланă: «Çав халăхсем тĕлĕшпе патша тытăмĕн политики, помещиксемпе буржуази политики акă мĕнле пулнă: вĕсем хушшинче патшалăх тытăмĕн тĕввисене пуçпех пĕтерсе пымалла, культурине аталанма памалла мар, чĕлхине хĕсĕрлемелле, вĕсене тĕттĕмлĕхре усрамалла, юлашкинчен тата пурне те вырăса çавăрмалла. Çакнашкал политика ку халăхсем аталанаймасăр пурăнасси, политика енчен кая тăрса юласси патне илсе пынă»[28].

Шăпах çавăн пек пулнă авал чăваш халăхĕн шăпи. Финсен паллă ученăйĕ, Гельсингфорсри университет профессорĕ Альквист Август Энгельберт (1826—1899), XIX ĕмĕр варринче Атăл тăрăхĕнчи тата Урал çумĕнчи халăхсем хушшинче виçĕ çул филологи тĕпчевĕсем тунă хыççăн акă мĕнле шухăшсем патне пырса тухать: «Чăваш чĕлхи питĕ ыррăн янăрать, унăн сăмах çаврăнăшĕсем тĕлĕнмелле тĕрĕс тата тарăн шухăшлă... Анчах эпир чăваш чĕлхине телейлĕ пуласлăх кĕтет тесе калама пултараймастпăр... Чăваш чĕлхи пĕр-пĕр вăхăтра йăлтах пĕтсе ларма пултарать. Чăваш литератури, чăвашла вĕрентесси, ку чĕлхепе патшалăх тата суд ĕçĕсене тăвасси пирки калаçмалли те çук, ун çинчен ĕмĕтленни кăлăхах»[29].

Чăвашсене тăван чĕлхепе кĕнекесем, хаçат-журнал кăларттарман. Çавна пула чăваш публицистикипе журналистики аталанăвĕн çулĕ-йĕрĕ асаплă пулнă. Çапах, ӳсес курăк чул хушшинчен те тухать тенĕ пек, иртнĕ ĕмĕрĕн иккĕмĕш çуррине чăваш публицистикин черченкĕ хунавĕсем ун-кун палăрма пуçлаççĕ. Тăван çырулăх, наци литератури чĕлхи тата периодика пичечĕ пулманран ун

---

[28] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, с. 561.

[29] Егоров В. Г. Чăвашла-вырăсла словарь. Шупашкар, 1954, 3 с.

чухне чăваш халăхĕ хушшинчен уйрăм публицистсем çеç тухма пултарнă. Пичетлеме май пултăр тесе, вĕсене вырăсла çырма тивнĕ. Çавна май пирĕн публицистика чăвашсен çĕнĕ çырулăхне туса йĕркеличченех тымар яма тытăннă.

Раççей XIX ĕмĕрти утмăлмĕш çулсенче пĕрремĕш хут революцилару-тăрăвĕ патне пырса тухать. Хресченсем крепостла йĕркепе помещиксене пăхăнса тăрассине пăрахăçласси çинчен патша 1861 çулхи февралĕн 19-мĕшĕнче ирĕксĕрех манифест кăларать. «Крепостла правăна пăрахăçлани,— çырнă В. И. Ленин «Раççейри рабочисен пичечĕн иртнĕ кунçулĕнчен» статьяра,— тĕрлĕ чинлине, пĕтĕм ирĕклĕх юхăмĕн тата, уйрăммăн илсен, цензурăсăр, демократиллĕ пичетĕн массăллă тĕп деятельне вăратать»[30]. Раççейре ирĕклĕхшĕн пынă кĕрешĕвĕн иккĕмĕш тапхăрĕ — тĕрлĕ чинлисен е буржуаллă-демократиллĕ тапхăр пуçланать. «Ирĕклĕх идейисем чăваш халăх массисем хушшине те пырса кĕреççĕ, вĕсем хушшинчен хăйсен культура вăйĕсене ура çине тăратаççĕ, халăх пурнăçĕпе тата унăн ĕçĕ-хĕлĕпе тачă çыхăннă наци интеллигенцине ӳсме пулăшаççĕ»[31]. Çав интеллигенци шутĕнчен чылайăшĕ тĕттĕм халăх шăпине çăмăллатас ĕмĕтлĕ, çырас пултарулăхлă. Вĕсенчен пĕрисем (С. М. Михайлов, И. Я. Яковлев, А. В. Рекеев, Н. М. Охотников) чăвашран тухнă, теприсем (Н. И. Золотницкий, В. К. Магницкий)— чăваш халăхĕ хушшинче çитĕннĕ вырăссем. Чăваш публицистики никĕсĕн малтанхи кирпĕчĕсене çак çынсем хунă та ĕнтĕ. Публицистикăпа журналистикăна аталантарма вĕсем çул уçнă.

Чăвашсем хушшинче 1850 çулта вулама-çырма пĕлекенсем пин çын пуçне вуниккĕ çеç пулнă. Хастар просветительсем И. Н. Ульяновпа И. Я. Яковлев пĕрле тăрăшса чăваш ачисем валли шкулсем уçсан, ялсенче хаçат-журнал вулама пĕлекенсем ӳссе çитĕнеççĕ. Вулакансем тупăнни те хăй майĕпе тăван публицистикăна чĕрĕ сывлăш кĕртме пулăшать.

Чăваш публицистикин çулне Раççейри общество шухăшлавĕн мал ĕмĕтлĕ идейисем тата прогрессивлă вырăс публицистики çутатса тăнă. Чăвашсен пирвайхи публицисчĕсем хăйсен пултарулăхĕн малтанхи утăмĕсене вырăс публицистики ӳсĕмĕн никĕсĕ çинче тунă. Çав публицистика витĕм кӳнипе XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринче чăваш публицистики хăйĕн умне халăха çутта кăларассине йĕркелес, унăн культурине аталантарас, пурнăçне çăмăллатас тĕллевсем кăларса тăратать.

Чăвашсен малтанхи публицисчĕсене прогрессивлă вырăс интеллигенцийĕ тăванла пулăшать. Çакна нумай-нумай тĕслĕх ярæççăн çирĕплетет. С. М. Михайловăн пирвайхи произведенийĕсене

---

[30] Ленин В. И. Соч. тул. пух., 25 т., 94 с.

[31] История Чувашской АССР, т. 1. Изд. вт., перераб. Чебоксары, 1983, с 246.

сем»— вырăс публицисчĕ чăвашсем çинчен вырăс прессинче пичетленĕ произведени. Вăл чăвашсем çинчен çырнă вырăс публицистики шутне кĕрет. Ăна журнал авторне кăтартмасăр, редакци статйи пек пичетленĕ. Çакă вара автор шухăшĕсене редакци ырланине кăтартать. Александра Фукс сăвăçă Хусанти «Заволжский муравей» журналта 1834 çулта 1—6, 8—11 номерсенче «Хусантан Шупашкара кайни» ятпа çырусем пичетлесе кăларать, каярахпа вĕсене уйрăм кĕнекен çаптарать[21].

Александра Андреевна Фукс-Апехтина (1805—1853) Чăваш тăрăхĕнче Шупашкар уездĕнчи Вырăс Салинче (халĕ Куславкка районĕ) дворян çемйинче çуралса ӳснĕ[22], Çĕрпӳре тата Шупашкарта пурăннă. Тăван вырăнсене тата асăннă хуласене вăл кайран та килсе çӳренĕ. Чăвашсемпе марисен пурнăçне, йăли-йĕркине Александра Андреевна мĕн çамрăкранах сăнанă, тĕпчес тĕллевпе ялсем тăрăх ятарласа çӳренĕ. Кĕнекин икĕ пайне те вăл хăй мĕн курни-илтнине, пĕлнине никĕсе хурса çырнă. Ку кĕнеке автор упăшкине янă çырусенчен тата паллă ученăй-краевед К. Ф. Фукс профессор (1776—1846) арăмне çырса янă ответсенчен тăрать. Ырă кăмăллă, йăваш чăвашсем хăйне килĕшнине палăртать Александра Андреевна.

Вулакансене чăвашсемпе марисен этнографийĕпе тата фольклорĕпе паллаштарса, Александра Фукс пысăк ĕç тунă. «А. А. Фукс сăвăç ятне,— çырать хальхи вăхăтри тĕпчевçĕ В. П. Никитин,— революцичченхи чăваш литературин историйĕнче малтанхи этнографсемпе фольклористсен — Д. П. Ознобишин, В. А. Сбоев, В. П. Вишневский ячĕсемпе юнашар çыраççĕ. Пуян килйышра пурăннăскер, А. Фукс хăй класĕн тĕнчекурăмĕнчен тухайман, ĕçхалăх пурнăçне пур енлĕн те тĕплĕн çырса кăтартайман. Апла пулин те, ун ячĕ пирĕн халăх литературипе этнографийĕнче паллă вырăн йышăнса тăрать»[23].

Çав вăхăтра периодика пичетне пынă нумай-нумай çырусенче Александра Фукс ĕçне ырланине куратпăр. Хăшĕ-пĕринче автор тунă йăнăшсене кăтартни те пур. Акă Çĕрпӳ уесĕнчи Г. Сигов автор А. А. Фуксăн «Хусантан Шупашкара кайни» статйи пирки асăрхаттарнисене «Заволжский муравей» журнал редакцине ярса парать[24]. «Эсир кăларакан журнала хам илсе тăман пирки,— çырать рецензент,—мана унпа пĕр тус пулăшнипе паллашма тӳр килчĕ. Чăвашсен пурнăçне çырса кăтартнинче тĕрĕсмарлăхсем

[21] Фукс А. А. Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии. Казань, 1840.

[22] 1969 çулта ку ял хăй вырăнĕнчен куçса кайнă.

[23] Никитин В. Александра Фукс — паллă этнограф-сăвăç.— Коммунизм ялавĕ, 1975. октябрĕн 14-мĕшĕ.

[24] Сигов Г. Замечания жителя Цивильского уезда на статью А. А. Фукс «Поездка из Казани в Чебоксары».— Заволжский муравей (Казань), 1834, № 23, с. 512—516.

асăрхарăм; паллах, унашкалли автор чăваш чĕлхине тата ку халăх йăли-йĕркине пĕлсе çитерменнипе, урăх çынсем каласа панипе çырнăран пулнă»[25].

Ку рецензире пысăк пĕлтерĕшли — автор Александра Фукспа пуçарнă полемика. Этнограф ĕнентернĕ тăрăх, пĕтĕмлетӳллĕ шухăшлав енĕпе чăваш пултарулăхĕ питĕ пĕчĕк. Ку ыйтупа Г. Сигов пачах урăхла шутлать. Ыйтăва лайăх пĕлсе, вăл сăвăçпа тĕплĕйĕрлĕ, ĕнентерӳллĕ аргументсем илсе кăтартса тавлашать. Малтан рецензент чăвашсен Европăри пек вĕренӳ çеç мар, хăйсен саспаллийĕсемпе çырулăхĕ те çуккине палăртать. Апла пулин те, ку халăхăн хăйĕн астрономи, физика тата ботаника пур. «Ку халăх... çав предметсемпе пĕлӳ кулленхи пурнăçра, çутçанталăка пĕрмай сăнаса тупать. Ана-кăна пайтах курнă стариксем вăхăт, сывлăш тата çанталăк епле улшăнасса нумай чухне малтанах тĕрĕс каласа параççĕ. Эпĕ асăрханă тăрăх, мĕн пуласси çинчен вĕсем çăлтăрсем куçни, пĕлĕтсем унталла е кунталла шуни, вĕçен кайăксем кăшкăрни е вĕçни тата ытти тăрăх каласа системеççĕ»[26].

Чăвашсем ботаникăна та лайăх пĕлеççĕ, мĕн пĕлнипе пурнăçра усă кураççĕ. Хĕрарăмсем пайтах курăк пахалăхне ăнкараççĕ, вĕсем пулăшнипе тĕрлĕ чир-чĕртен сывалаççĕ, «хăйсемех килти выльăха тата кайăк-кĕшĕке сиплеççĕ». Курăкранах сăрă хатĕрлеççĕ, унпа килте тĕртнĕ пир-авăр, çăм, çип, тăла пĕветеççĕ. Александра Фукс шухăшлав енĕпе чăваша катăка хуни тĕрĕс маррине автор çӳлерехри тата ытти фактсемпе яр-уççăн кăтартать.

Сăмахсене халăх епле калать, çапла çыртарасшăн Г. Сигов. Вăл асăрхаттарнă тăрăх, хĕрарăмсем пуçа «хишпу» мар, «хошпу», хĕрсем «тухъя» мар, «тохъя» тăхăнаççĕ. Куратпăр ĕнтĕ, унăн тӳрлетĕвĕсем хăй пурăнакан вырăнти чăвашсем епле калаçнипе çыхăннă. Кунсăр пуçне, рецензент уйăхсен ячĕсене тӳрлетет тата хушса çырать, вĕсене ăнлантарассине çав вăхăтра ялхуçалăхĕнче мĕнле ĕçсем тунипе çыхăнтарать[27].

Рецензи содержанийĕ тăрăх пăхсан, унăн авторĕ — питĕ нумай вуланă ăнкаруллă çын; вăл чăвашсем хушшинче пурăнать, вĕсен чĕлхине, пурнăç условийĕсемпе йăли-йĕркине лайăх пĕлет. Пуринчен те пахи — автор чăваш халăх хутне кĕрет. Рецензийĕн çак пахалăхĕсем, ăна вырăсла çырса вырăс прессинче пичетленине пăхмасăр, чăваш публицистикин произведенийĕ теме май параççĕ. Ăна эпир чăваш публицистикин малтанхи чĕкеçĕ тесе шутлатпăр.

Анчах, халăхра каланă пек, пĕр чĕкеç вĕçсе килнипех çуркунне

---

[25] Сигов Г. Замечания жителя Цивильского уезда на статью А. А. Фукс «Поездка из Казани в Чебоксары».— Заволжский муравей (Казань), 1834, с. 512.

[26] Çавăнтах, с. 512—513.

[27] Григорьев П. Г. Очерки по библиографии историко-этнографической литературы, с. 97—99.

пичете хатӗрлесе пама «Казанские губернские ведомости» хаҫат редакторӗсем А. И. Артемьев (1820—1874), И. Н. Березин (1818—1896) пулӑшаҫҫӗ. Чӑваш публицистне ӑс паракансен шутӗнче тата паллӑ ученӑя П. С. Савельева (1814—1859) асӑнмалла. Чӗмпӗрти гимнази преподавателӗ, «Симбирские губернские ведомости» хаҫат редакторӗ М. В. Арнольдов ҫамрӑк И. Я. Яковлева вӗренме кӗме те, периодика пичетӗнче ҫул уҫма та пулӑшать.

Вырӑс журналистикин историйӗ Раҫҫейре ирӗклӗхшӗн пынӑ кӗрешӗвӗн В. И. Ленин кӑтартса панӑ виҫӗ тапхӑрӗпе тачӑ ҫыхӑннӑ[32]. Ҫав тапхӑрсемпе килӗшӳллӗн, дворянсен тапхӑрӗнчи журналистикӑпа, тӗрлӗ чинлисен е буржуаллӑ демократи прессине, юлашкинчен, пролетари пичетне палӑртаҫҫӗ.

Чӑваш публицистикипе журналистикин историне ӑслӑлӑх енчен никӗслесе тапхӑрсем ҫине уйӑрни курӑнсах каймасть-ха. Ҫакӑ паллӑ: вырӑс тата чӑваш журналистики аталанӑвӗн тапхӑрӗсем пӗрешкел мар, вӑхӑт тӗлӗшӗнчен те тӗл килмеҫҫӗ. Чӑваш пичечӗ урӑхларах ҫулпа аталаннӑ. Патша Раҫҫейӗнче вырӑс мар халӑхсене пичет енӗпе те хӗсӗрленӗ. Пӗлетпӗр, вырӑс пресси XVIII ӗмӗр пуҫламӑшӗнче тымарланать; чӑваш публицистики вара ҫӗр аллӑ ҫултан кӑна, XIX ӗмӗр варринче, ҫуралать. Общество аталанӑвӗн историлле условийӗсене кура вырӑс ирӗклӗх юхӑмӗн пуҫӗнче пӗрремӗш тапхӑрта дворянсен йӑхӗнчи ҫынсем тӑнӑ. Чӑваш халӑхӗн нушисене палӑртма малтанхи просветительсен пысӑк мар ушкӑнне тивнӗ. Вӗсем хресченсем (С. М. Михайлов) тата кӗҫӗн чинлӑ интеллигенци хушшинчен (Н. И. Золотницкий) тухнӑ. Вырӑссен пӗрремӗш хаҫатне «Ведомости» ятпа 1702 ҫулти декабрӗн 17-мӗшӗнче кӑларма тытӑннӑ. Правительство политикине ӑнлантарас, общество шухӑш-кӑмӑлне хӑй майлӑ ҫавӑрас, ҫарпа вӑрҫӑ ӗҫӗсем ҫинчен каласа парас, Раҫҫейпе урӑх ҫӗршывсенчи хыпарсене пӗлтерсе тӑрас тӗллевпе ку хаҫата Пӗрремӗш Петӗр патша пуҫарса янӑ. Чӑваш публицистикипе журналистики халӑха хӳтӗлекен, ун майлӑ тӑракан сасӑ пулса ҫуралать. Чӑвашсен пӗрремӗш публицисчӗсем хӑйсен произведенийӗсене вырӑс прессинче пичетленӗ. Чӑваш пресси вырӑссен пӗрремӗш революцийӗчченех хунав ярайман.

Ӑнланмалла ӗнтӗ, чӑваш публицистикипе журналистики аталанӑвӗн ҫулне ӑслӑлӑхпа никӗслесе тапхӑрлассине, В. И. Ленин кӑтартӑвӗсене шута илсе, чӑваш халӑхӗн ирӗклӗхшӗн пынӑ кӗрешӗвӗпе тӳреммӗн ҫыхӑнтарса тумалла. Вӗсен историйӗнче ҫакӑн пек виҫӗ тапхӑр уҫӑмлӑн палӑраҫҫӗ: 1. Чӑваш ҫутлӑх юхӑмӗн пуҫламӑш тапхӑрӗнчи публицистика (1851—1866 ҫҫ). 2. Ҫутлӑх юхӑмӗ аталанса вӑй илнӗ тапхӑрти публицистика (1867—XIX ӗмӗр вӗҫӗ). 3. Пролетари пичечӗ (XX ӗмӗр пуҫламӑшӗнчен тытӑнса).

---

[32] Ленин В. И. Раҫҫейри рабочисен пичечӗн иртнӗ кунҫулӗнчен.— Соч. тул. пух., 25 т., 93 с.

Чăваш çутлăх юхăмĕн пуçламăш тапхăрĕнчи публицистика тĕллевĕсем анлах мар. Пĕрремĕш ăрури чăваш просветителĕсем халăх пурнăçĕ йывăр пулнин сăлтавĕ тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхре тесе шутланă, çавăнпа шкул вĕрентĕвне йĕркелесси — вĕсен тĕп тĕллевĕ.

Чăваш публицистики аталанăвĕн иккĕмĕш тапхăрĕ нимрен ытла И. Я. Яковлевăн обществăпа педагогика, литературăпа публицистика тĕлĕшĕнчи ĕçĕ-хĕлĕпе çыхăннă. Ку тапхăрта чăваш çутлăх юхăмĕ хăйне евĕр идеологи пулса тăрать. Вăл шкул вĕрентĕвĕпе кăна çырлахмасть, хăйĕн тĕллевĕсен картине палăрмаллах анлăлатать. Иккĕмĕш тапхăрти публицистсем-просветительсем халăх массисене çутта кăларасшăн, вĕсен культури шайне çĕклесшĕн, чухăнлăхран хăтăлма пулăшасшăн. Çĕнĕ çырулăх йĕркелесе яни публицистика произведенийĕсене тăван чĕлхепе çырма май парать. Вĕсем содержанийĕпе те, формипе те наци публицистики пулса тăраççĕ.

Пĕрремĕшпе иккĕмĕш тапхăрта чăвашсем тăван чĕлхепе хаçат-журнал кăлараймаи. Виççĕмĕш тапхăрта çĕршыври лару-тăру татăклăн улшăнать. Раççейре XX ĕмĕр пуçламăшĕ тĕлне нумай нациллĕ рабочи класс чăмăртанать. Çывхарса килекен халăх революцийĕн хыпарçисем — большевикла листовкăсемпе прокламацисем — XX ĕмĕр пуçламăшĕнче курăнма пуçлаççĕ. РСДРП Чулхула, Хусан, Чĕмпĕр, Самар, Мускав, Петербург комитечĕсем хăйсем кăларакан революциллĕ литературăна чăвашсем хушшинче те сараççĕ. «Тӳре-шара Етĕрне уесĕнчи Полянккă ялĕнче 1902 çулхи сентябрĕн 18-мĕшĕнче РСДРП Чулхула комитечĕн «Халăх учителĕсемпе учительницисене», «Социал-демократсен Сормовăри организацийĕн отчечĕ» тата ытти листовкисене, çавăн пекех ленинла «Искра» хаçатăн 1901 çулхи пиллĕкмĕш номерне тупнă»[33]. РСДРП Хусан комитечĕ 1903 çулхи ноябрĕн 18-мĕшĕнче кăларнă листовкăра патша самодержавине хирĕç рабочисемпе хресченсене пĕрлешсе кĕрешме чĕнет: «Тăшмансем çине харăссăн тапăнма вăй пуçтарăр, пĕрремĕш тăшман — патша правительстви... Тĕп пултăр самодержави правительстви!»[34]

РСДРП Хусан комитечĕ вырăс мар халăхсен чĕлхипе, çав шутра чăваш чĕлхипе те революциллĕ литература пичетлесе кăларассине йĕркелет. 1906—1907 çулсенче чăвашсен пĕрремĕш хаçачĕ «Хыпар» тухса тăрать, хăюллăнах революциллĕ-демократиллĕ шухăшсем сарать. Паллă хыпарçă Т. С. Семенов-Тайăр рабочи класăн революциллĕ тĕллевĕсене ăнланасси патне çĕкленнĕ. Чăваш пролетари пичечĕ майĕпен-майĕпенех вăй илет.

---

[33] История Чувашской АССР, т. 1. Изд. вт., перераб., с. 205.
[34] Çавăнтах.

ЧĂВАШ ÇУТЛĂХ ЮХĂМĔН ПУÇЛАМĂШ ТАПХĂРĔНЧЕ НАЦИ ПУБЛИЦИСТИКИ ÇУРАЛНИ (1851—1866)

Спиридон Михайлов-Янтуш — чăваш публицистикине пуçарса яраканĕ

Раççейре Пĕрремĕш Николайпа (1825—1855) Иккĕмĕш Александр (1855—1881) патшара ларнă çулсенче пурăннă Спиридон Михайлов. Ку вăхăт çĕршыв историйĕнче çав тери тĕттĕм те тискер самана пулнă. Ун чухне крепостла йĕркесем хуçаланнă. Патша правительстви халăх хушшинчи мĕнпур çĕнĕ шухăшсене путарса пынă, революцилле çамрăксен ушкăнĕсене арката-арката тăкнă. Ку тапхăрта çĕршывра Аракчеев режимĕ алхаснă, пурнăçра мал ĕмĕтли мĕн пур, çавна хирĕç реакци хаяр кĕрешӳ пуçарнă.

Çав вăхăт пирки В. Д. Димитриев профессор çапла çырать: «Крепостла пусмăр патшалăх хресченĕсем çине вăйлăрах та вăйлăрах пуснă. Ятран пуçтаракан хырçăпа оброка пĕрмаях ӳстернĕ. Хырçă-марçă енĕпе татайман парăм çав тери пысăкланса кайнă. Чиновниксем чăваш тата мари хресченĕсем хушшинче хаяррăн та тискеррĕн киревсĕрлĕхсем тăвассин вĕçĕ-хĕрри те пулман»[1].

Хресченсем патша пусмăрĕпе чиновниксен тискерлĕхне хирĕç хăюллăн тăнă. 1841 çулта Етĕрне, Чикме, Çĕрпӳ тата Шупашкар уесĕсенчи хресченсем хушшинче пăлханусем пуçланнă. Тепĕр çул Шурча вăрçи тапранать. Унта Чикмепе Етĕрне уесĕсенчи чăваш тата мари хресченĕсем 10 пин çын ытла хутшăнаççĕ. Вĕсене пусарма 600 салтак яраççĕ. Хресченсен кĕрешĕвне тискеррĕн путарса лартаççĕ.

Çав саманари тискерлĕхсене Спиридон Михайлов курни-илтни тăрăх çеç мар пĕлнĕ. Службăри ĕçне кура, тепĕр чухне унăн çав тискерлĕхсене тӳреммĕн хутшăнма та тивнĕ. Сăмахран, Шурча вăрçине хутшăннă чăвашсене суд туса айăпланă чухне Михайлов тăлмач пулнă. Суд таврашĕнче 20 çул ĕçлесе, тĕрлĕ йышши чиновниксемпе пуянсем хура халăха мĕн-мĕн тĕрлĕ хĕсĕрленине, улталанине, законсене пăснине публицист чылай курнă.

Патшапа унăн чиновникĕсем вырăс мар халăхсене, çав шутра чăвашсене те, тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхре тытма тăрăшнă. 1831 çулта пĕр жандарм хăйĕн пуçлăхне çапла пĕлтернĕ: «Пур вăхăтри сăнавсенчен те çакă курăнать: тĕттĕм халăха пăхăнтарса тăрасси мĕн чул та пулин чăн-чăн пĕлӳ илнĕ халăха пăхăнтарассинчен

---

[1] Димитриев В. Д. Предисловие.— В кн.: Михайлов С. М. Труды по этнографии и истории русского, чувашского и марийского народов. Чебоксары, 1972, с. 4.

чылай ансатрах... Çакна асра тытса, чăвашсен пуçлăхĕсем тĕттĕмлĕхе малалла сарасси-шĕн пур майпа та тăрăшаç-çĕ»[2]. Ахальтен мар ĕнтĕ чăвашсем валли шкулсемпе училищĕсем уçман, пуррисен-че те вырăсла вĕрентнĕ.

Спиридон Михайлович Михайлов-Янтуш (1821—1861) Чикме уесĕнчи Юнкăпуçра (халĕ Муркаш районĕ) хресчен çемйинче çуралнă. Ку килйышра тăхăр ача — ултă ывăл, виçĕ хĕр ӳснĕ. Вĕсене тăрантарса усрама, пурнăçа йӳнеçтерсе пыма çăмăл пулман ашшĕне. Спиридон çамрăклах хут вĕренме тăрăшнă. Юнкăпусĕнче те, таврари ялсенче те шкул çукран ăна ашшĕ пĕлĕшĕ — Чикмери пĕр хуçа — хăй патне илсе кайнă. Ун патĕнче пурăнакан тăлăх арăм А. Дворникова чăваш ачине Спиридона чиркӳ кĕнекисем вулама вĕрентнĕ. Тăрăшуллă çамрăка малалла хăй тĕллĕн вĕренме тивнĕ. Вăл кĕнекесем, хаçат-журнал нумай вуланă. 1839 çулта Михайлова уесри земски канцелярине писаре пулăшакан пулма илнĕ. Тепĕр çултан ăна земски суд тăлмачне лартнă. Кунта вăл 20 çул ĕçленĕ.

Спиридон Михайлов публицистика, илемлĕ литература произведенийĕсем тата ăслăлăх ĕçĕсем пайтах çырнă. Уйрăм кĕнекепе унăн «О музыке чуваш» (1852), «Чувашские разговоры и сказки» (1853), «Капустки, простонародные игры в Козьмодемьянском уезде» (1885) тата «О ярмарках в Козьмодемьянском уезде в 1856 году и о ценах на привозные товары в г. Козьмодемьянске» (1857) пичетленсе тухнă.

С. М. Михайловăн службăри, историпе этнографири тата литературăри ĕçне-хĕлне хăй пурăннă вăхăтрах пысăка хурса хакланă. Ăна 1854 çулта Вырăс географи обществин член-сотрудникне, 1856 çулта вара Хусанти статистика комитечĕн член-корреспондентне йышăнаççĕ. Спиридон Михайлович икĕ кĕмĕл медаль илме тивĕçлĕ пулать. Пĕрремĕшне «Чикмери земски судра чăваш чĕлхин тимлĕ тăлмачи пулнăшăн» 1859 çулхи декабрĕн 4-мĕшĕнче панă. Çав çулхи декабрĕн 16-мĕшĕнче Вырăс географи обществи пултаруллă чăваша «Хусан кĕпĕрнинчи чăвашсем тата Чикме уесĕнчи вырăссем çинчен этнографи тата статистика енĕпе нумай çулсем

---

[2] Красный архив, 1938, № 87, с. 91.

хушши... паха хыпарсем ярса тӑнӑшӑн» тепӗр кӗмӗл медальпе наградӑланӑ[3].

Чӑваш халӑх культурин историйӗнче Михайлов паллӑ вырӑн йышӑнать. Унӑн пултарулӑхӗ ҫинчен литература чухӑн теме ҫук. «С. М. Михайлов халӑха ҫутта кӑларас енӗпе ӗҫлени тата унӑн педагогикӑлла идейисем» темӑпа Д. Е. Егоров тӗпчевҫӗ кандидат диссертаци хӳтӗленӗ. «Чӑвашсен пирвайхи писателӗ, просветителӗ, историкӗ» тесе шутлать ӑна диссертаци авторӗ[4]. М. В. Румянцев та Спиридон Михайлов «чӑвашсен малтанхи историкӗ, писателӗ тата этнографӗ» пулнине палӑртать[5].

Тӗпчевҫӗсем темшӗн-ҫке Михайлов чӑвашсен пӗрремӗш публицисчӗ пулнине манса хӑвараҫҫӗ. Чи малтан ҫакна Н. П. Петров асӑрхать: «Литературӑпа публицистика ӗҫне С. Михайлов 1851 ҫулта тытӑннӑ. 1852 ҫулта «Казанские губернские ведомости» ятлӑ хаҫатра пӗрремӗш очеркӗ, Шалти ӗҫсен министерствин журналӗнче «Чӑваш эпӗр полтӑмӑр» сӑвви пичетленсе тухнӑ»,— ҫырать вӑл[6].

Тӗрӗссипе, «Чӑваш эпӗр полтӑмӑр» сӑвӑ авторӗ Максим Федоров шутланать. Вӑл XIX ӗмӗр варринче пурӑннӑ. 1836—1838 ҫулсенче Чӗмпӗр кӗпӗрнинче Кӑрмӑш уесӗнчи Штанашра вулӑс тиекӗнче ӗҫленӗ. 1838 ҫулта Улатӑр вулӑсӗн приказне куҫнӑ[7].

Пӗрремӗш публицист тата писатель С. М. Михайлов Юнкӑ ялӗнче мар, Юнкӑпусӗнче ҫуралнӑ, малтанхи произведенийӗ жанрӗпе очерк мар, статья. Ҫапах Михайлов публицист пулнине палӑртни питӗ тӗрӗс. В. Я. Канюков тишкернӗ тӑрӑх, Спиридон Михайлов «пуҫарнисем вунтӑххӑрмӗш ӗмӗрти литературӑра публицистикӑн халӑх енне туртӑнас сулӑмне ҫирӗплетме пулӑшнӑ»[8]. Усӑмлах мар, анчах апла каланинче тӗрӗслӗх пур.

Михайлов пултарулӑхӗ чӑваш публицистикин малтанхи утӑмӗсемпе тачӑ ҫыхӑннӑ. Ана тӑван халӑхӑн малтанхи публицисчӗ, чӑваш публицистикине пуҫарса яраканӗ тесе шутлаҫҫӗ. А. А. Фукс— «Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии» (1840), В. И. Лебедев —«Чувашские предания» (1848), В. А. Сбоев —«Исследования об инородцах Казанской губернии, ч. 1. Заметки о чувашах» (1851) произведенисем ҫырса пичетлеҫҫӗ. Вӗсем пурте чӑвашсем ҫинчен вырӑсла ҫырнӑ этнографи ӗҫӗсем шутланаҫҫӗ,

---

[3] См.: Михайлов С. О себе. Автобиографический очерк.— В кн.: Записки ЧНИИ, вып. IV. Чебоксары, 1950, с. 252.

[4] Егоров Д. Е. Чӑвашсен пирвайхи писателӗ, просветителӗ, историкӗ.— Пионер сасси, 1966, ноябрӗн 12-мӗшӗ.

[5] Румянцев М. В. Чӑвашсен малтанхи историкӗ, писателӗ тата этнографӗ ҫинчен.— Тӑван Атӑл, 1969, 5 №, 45 с.

[6] Революцичченхи чӑваш писателӗсен произведенийӗсем. Шупашкар, 1962, 171 с. (Аялтан туртни пирӗн.— *И. Т.*).

[7] Революцичченхи чӑваш литератури, 1 т. Шупашкар, 1984, 98 с.

[8] Канюков В. Тӗпчевҫӗ, писатель.— Коммунизм ялавӗ, 1971, дек. 30-мӗшӗ.

апла пулсан, ăслăлăх литературине кĕреççĕ. Тĕпчевçĕсем чăваш этнографи науки никĕсне малтанхи кирпĕчсем хунине ырламалла, анчах вĕсем хăйсен произведенийĕсене пусмăр тӳсекен чăваш халăхне хӳтĕлесе мар, патша тытăмĕн официаллă политики майлă çырнă. Асăннă тĕпчевçĕсем чăвашран тухнă çынсем мар. Çитменнине тата, ку авторсем чăвашсене мĕскĕн халăх вырăнне хунине, вĕсенчен тăрăхласа çырнине те асăнмасăр иртме çук.

Спиридон Михайлов чăвашран тухнă, тăван халăх хушшинче ӳснĕ, çак халăх пурăнакан кĕпĕрнере ĕçленĕ. Вăл тăван халăха хӳтĕлес, пулăшас, унăн пурнăçне çăмăллатас тĕллевпе çырнă. Чăвашсем çинчен вĕсен интересĕсене мала хурса çырни унччен пулманпа пĕрех. Хăйĕн чылай произведенийĕсенче автор чăваш халăхĕн пурнăçне çутатать, обществăпа политикăн çивĕч ыйтăвĕсене хускатать. Çак паха енсем Михайлова чăвашсен пирвайхи публицисчĕ туса хураççĕ.

Патша тарçисем чăваш халăхĕн çырулăхне аталанма чăрмантарнă. Тĕн кĕнекисене сăмахран сăмах куçарса, вырăс алфавичĕн никĕсĕ çинче пичетлекеленĕ, анчах халăх вĕсене вуламан та, ăнланман та. Çавăнпа ĕнтĕ Михайлов хăйĕн произведенийĕсене вырăсла çырнă.

Спиридон Михайлова çамрăклах публицистикăпа тĕпчев ĕçĕ илĕртнĕ. Çак çул çине вăл истори темипе тухнă. «Пайтах вăхăт материалсем пухрăм, тинех вара 1851 çул вĕçĕнче «Патшамăр Павел Петрович ĕмпӳ аслă княçсемпе Александр Павловичпа тата Константин Павловичпа пĕрле Чикме хулине килсе курни çинчен повесть» çыртăм, ăна «Казанские губернские ведомости» хаçатра 1852 çулта иккĕмĕш номерте пичетлерĕм»,— аса илет вăл каярахпа[9]. Автор хаçатри материал вĕçне «Чикмери земски судри чăваш чĕлхин штатри тăлмачи Спиридон Михайлов» тесе алă пусать.

«Каласа пама пуçăниччен малтан Чикме хули çинчен кĕскен пĕлтерни ытлашши пулмĕ тесе шутлатăп». Çапла пуçланă произведение. Унта çырнă тăрăх, хулара тĕрлĕ сий çыннисем пурăннă. Вĕсем хушшинче—стрелецсем, патша службинче сум илнисем—уйрăм кил хуçисем (однодворецсем) тата ытти çынсем, граждансем текеннисем. Уйрăм кил хуçисем привилегиллĕ сий тĕшши пулса тăнă, пайтах çăмăллăхсемпе усă курнă. «Ытти çынсем» шутне халăх массисем кĕнĕ.

Автор авалхи çинчен хăй пурăнакан вăхăтпа çыхăнтарса çырать: «Урамсем кирлĕ таран анлăланчĕç тата çип çапнă пек тӳрĕленчĕç, халĕ вара хула пуçлăхĕ тăрăшнипе çуртсене тĕрĕс лартнăран татах та илемленеççĕ»[10].

---

[9] Михайлов С. О себе. Автобиографический очерк.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 356.

[10] Михайлов С. Повесть о пребывании в городе Козьмодемьянске государя императора Павла Петровича с великими князьями Александром Павловичем и Константином Павловичем.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 20.

30531 чув
Чувашская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. М. Горького

Статьяран ҫакна пӗлетпӗр: «...ҫармӑссем Раҫҫее пӑхӑнса тӑма шут тытнӑ», урӑхла каласан, Вырӑс патшалӑхӗнче пулма хӑйсем кӑмӑл тунӑ». Ҫармӑссем тесе вара маларахри ҫыравҫӑсем марисемпе чӑвашсене шутланӑ. «...Вӗсемпе пӗрле ку тӑрӑхра вырӑссем те пурӑнма пуҫланӑ: ялсенче пурӑнакансен йышӗ ӳссен, пӗрремӗш перепись вӑхӑтӗнче Чикме уесне туса хураҫҫӗ»[11].

Статьяри ҫӳлерех илсе кӑтартнӑ вырӑнсем хӑйсен пӗлтерӗшӗпе публицистикӑна ҫывӑх. Тӑван халӑх пирки шухӑша кайни, социаллӑ пурнӑҫ ыйтӑвӗсене ӑнкарма тӑрӑшни, авалхине хӑй вӑхӑчӗпе ҫыхӑнтарни публицистика паллисем пулса тӑраҫҫӗ.

«Чикме уесӗнчи пултӑран пасарӗ» этнографи очеркӗ (1852) публицистика тӗллевӗсене татах та ҫывӑхрах. Унти тапӑра[12] «хутран-ситрен чӑваш хӗрӗ ҫармӑс маттурӗпе, ҫармӑс хӗрӗ чӑваш маттурӗпе ӗмӗрхи юман айӗнче ыталанса ларнине курма пулать...»[13] «...Ку тӑрӑхра ҫармӑс арӑмӗ — чӑваш, чӑваш арӑмӗ — ҫармӑс, ҫавна май пӗр ялтах икӗ чӗлхепе калаҫнине илтетӗн»[14]. Уяв пасарне вырӑссем те пыраҫҫӗ. Автор ҫакӑншӑн хӗпӗртет, мӗншӗн тесен «вырӑссемпе явӑҫни питӗ усӑллӑ»: чӑвашсемпе ҫармӑссем вырӑссен ырӑ йӑли-йӗркине йышӑнаҫҫӗ. Уесри пултӑран пасарне ҫырса кӑтартакан произведени халӑхсене туслӑ пурӑнма, малта пыракан вырӑс культурине йышӑнма чӗнет.

Спиридон Михайлов публицистикин тематики анлӑ. Ҫутлӑхшӑн кӗрешнӗ май вӑл чи малтанах патша чиновникӗсене ку халӑха хут вӗрентме кирлине ӗнентересшӗн. Ҫавӑнпа публицист чылай произведенисенче, ҫав шутра «Хам ҫинчен» очеркра та чӑвашсем тӗттӗм те тӗшмӗш пулнине ятарласа палӑртать. «Пӗррехинче, хӗлле,— аса илет вӑл ача чухнехине,— атте Чикме хулине Михеев купса патне кайма пуҫтарӑннӑччӗ: эпӗ куҫа мӑчлаттарса тӑмарӑм, мана хӑйпе пӗрле хулана вӗренме илсе кайтӑр тесе, кусҫульпех йӗрмӗшме пуҫларӑм. Атте эпӗ ыйтнине пурнӑҫлама шут тытрӗ, мана хӑйпе пӗрле илчӗ, анчах ҫурма ҫултан, ӗҫ ӑнас ҫук тесе, каялла киле таврӑнчӗ: ун ҫулӗ урлӑ хӑлат вӗҫсе каҫрӗ. Чӑвашсен тӗшмӗшӗ тӑрӑх, ку вӗсен кайӑк ҫула татни пачах ырра мар»[15].

Вырӑссен паллӑ сӑвӑҫи тата этнографӗ А. А. Фукс чӑвашсем культура енӗпе юлса пынине, вӗсен ӑстӑнӗ аталанайманнипе

---

[11] Михайлов С. О себе. Повесть о пребывании в городе Козьмодемьянске государя императора Павла Петровича с великими князьями Александром Павловичем и Константином Павловичем.— В кн. Михайлов С. М. Труды, 19 с.

[12] Тапӑ — яш-кӗрӗмӗн ҫуллахи уяв вӑхӑтӗнчи пасарӗ.

[13] Михайлов С. М. Труды, с. 23.

[14] Ҫавӑнтах, 22 с.

[15] Михайлов С. М. О себе.— В кн.: Записки ЧНИИ, вып. IV. Чебоксары, 1950, с. 246—247.

[16] См.: Фукс А. А. Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии. Казань, 1840.

ӑнлантарнӑ пулсан[16], С. М. Михайлов вара ҫав сӑлтава тӗттӗмлӗхре тата хут пӗлменнинче шырать. Тӗп сӑлтавӗ халӑх социаллӑ тата наци пусмӑрӗнче пулнине чӑваш публицисчӗ ӑнланайман.

Михайлов халӑх хушшинчи тӗттӗмлӗхпе тӗшмӗшлӗх палӑрӑмӗсене шута илнипе ҫырлахмасть, тӗшмӗшлӗх тыткӑнне лекекенсенчен ҫивӗччӗн тӑрӑхласа кулать, киремете пуҫҫапакансем асамлӑ вӑйсене ӗненни ытла та тӑрлавсӑр пулнине кӑтартать. Ҫак темӑпа ҫырнӑ произведенисенчен пӗри —«Шупашкар ҫыннисем — сысна-на явап тыттаракансем». Ячӗ айне «Халӑх легенди» тенӗ пулин те, жанрӗпе вӑл — сатира заметки. Чӑн ӗнтӗ, ӑна халӑхра ҫӳрекен халап никӗсӗ ҫинче ҫырнӑ: «Хула тӑрӑх ҫакнашкал хавха ҫӳренӗ: Чебоксарка юханшыв урлӑ хывнӑ кӗпер айӗнчен ылмашмӑш сысна сиксе тухать те иртен-ҫӳрене кашнинех тӗрлӗ пакӑҫпа тарӑхтарма тытӑнать»[17]. Ҫак хавхана ӗненни мыскара кӑтартать те ӗнтӗ хула ҫыннисене пӗррехинче. Селиванов ҫӗр улпучӗн сысни кӗпер айӗнчен тухнине курсан, ку ылмашмӑш тесе, полици ҫуртне хӑваласа кӗртесҫӗ те ӑна ҫӗр улпучӗн тарҫисем шыраса киличченех хӗнеҫҫӗ. «Ҫав сысна хӑйсен господинӗн пулнине ӗнентерме ӑна улпут тарҫисем хула ҫыннисемпе пӗрле килне хӑваласа каяҫҫӗ, тискеррӗн хӗненине тӳссе ирттернӗ сысна хӳтлӗхе хӑйӗн ҫурисем патне кӗрет, лешсем амӑшне нӑриклетсе кӗтсе илеҫҫӗ те васкасах сӗт ӗмме пуҫӗсене чикеҫҫӗ. Хула ҫыннисем ҫакна курсан тин ку ылмашмӑш мар, чӑннипех сысна пулнине ӗненеҫҫӗ»[18]. Акӑ мӗнешкел кулӑшла пӑтӑрмаха кӗртсе ӳкерме пултарать тӗшмӗшлӗх. Сатира заметкин тӗллевӗ уҫӑмлӑ: ҫынсене айванлӑхпа тӗшмӗшлӗхрен хӑтӑлма кулӑш вӑйӗпе пулӑшмалла.

Малтанхи вӑхӑтра чӑваша ҫутта кӑларас юхӑм пуҫӗнче С. М. Михайлов тӑрать. Ҫав енӗпе хӑйӗн шухӑшӗсене вӑл «Ялсенчи прихут училищисем тата вырӑс мар халӑхсен ачисем унта епле вӗренни ҫинчен» (1857) статьяра уҫӑмлӑн каласа панӑ. Хӑй вӑхӑтӗнче автор ӑна Вырӑс географи обществине тӑратнӑ, вӑл вара Халӑх ҫутӗҫ министерствине ярса панӑ, алҫырӑвӗ унта ҫухалнӑ.

Публицист-просветитель шутланӑ тӑрӑх, чӑваш ачисене прихут училищисенче вӗрентнин тӗллевӗ ҫапла: «Халӑх хушшинче хут пӗлекенсен шутне ӳстермелле, арҫын ачасенчен ҫивӗчреххисене вулӑсри тата ялти тиеке лартмалла»[19]. Автора акӑ мӗн пӑшӑрхантарать: «вулӑсри тиеке тухакансем вырӑс мар ачасем хушшинче питӗ сайра, хӑшпӗр уессенче унашкаллисем пачах ҫук...»[20] Михайлов шучӗпе, чӑвашран тухнӑ вырӑнти чиновниксем тӑван халӑх пурнӑҫне хӑш енчен те пулин ҫӑмӑллатма пултарӗҫҫӗҫ.

---

[17] Михайлов С. Чебоксарцы — свиносудцы.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 328.

[18] Ҫавӑнтах.

[19] Михайлов С. М. Труды, с. 190.

[20] Ҫавӑнтах, 190—191 с.

Унсăр пуçне, шкул ачасене «ăстăн тата йăла-йĕрке» енĕпе ырра вĕрентмелле. Ку ĕнтĕ Христос тĕнĕ майлă воспитани парассине пĕлтернĕ. «...Вулама тата çырма хăнăхтарнисĕр пуçне,— сĕннĕ вăл,— Христос тĕнне лайăхрах пĕлччĕр тесе, чиркӳ правилисене ăнлантармалла»[21]. Çапла майпа Михайлов чăвашсене киремете пуççапассин тĕшмĕшлĕхĕнчен хăтарасшăн, вĕсем хушшинче православи ĕненĕвĕпе йăли-йĕркине сарасшăн. Просветитель тĕнчекурăмĕн чухăнлăхĕ ăна Христос тĕнĕ те тĕшмĕшлĕх системиех, унăн çӳлерехре тăракан форми çеç пулнине, вăл эксплуататорсем пуç-пулса тăрассине хӳтĕленине ăнланса илме чăрмантарнă.

Михайлов шкул программине наукăсене вĕрентессине кĕртме ĕмĕтленет. Чиркӳллĕ икĕ ялта тĕп училищĕсем уçма сĕнсе, вăл çапла çырать: «Çав тĕп училищĕсенче наукăсем вĕрентессине ытти прихут училищисенчи пек мар, анлăрах туса пыма май килĕччĕ»[22]. Чăн ĕнтĕ, автор алçырăвĕнчи çак йĕркесене кайран чĕрет, анчах шкулта ăслăлăх никĕсĕсене вĕрентес шухăшĕ улшăнмасăр юлать. Прихут училищинче вĕрентме пур çĕрте те тенĕ пекех пупа уйăраççĕ. Анчах пуп вĕренткеленипе ачасем кирлĕ таран пĕлӳ илеймеççĕ; «прихутра ытти ĕç те тупăнсах пынăран, унăн шкулта вĕрентме вăхăт та юлмасть»[23]. Шкулсенче пăхмасăр калама вĕренесси пуç-пулса тăрать, мĕншĕн тесен пупсенчен нумайăшĕ ачасен тăван чĕлхине пĕлмеççĕ.

Михайлов шучĕпе, преподаватель пулма класран уйăлмасăр ĕçлеме пултаракансене лартмалла. Вĕсем чиркӳре ĕçлемен çынсем пулмалла, вырăс мар ачасене тăван чĕлхепе вĕрентме тытăнмалла, унтан вырăс чĕлхи çине куçмалла[24]. Автор вулăс тата округ управленийĕсенчи киревсĕр йăла-йĕркене аса илтерет. Пултаруллă арçын ачасене канцеляри ĕçне вĕренме унта яраççĕ. Вĕсене çыруçă пулма хăнăхтарас вырăнне тиексем тата аслăрах вырăнтисем ытларах хăйсен килĕнче ĕçлеттереççĕ. Кунтах ачасен пуçлăхсем хăйсене ытла та нĕрсĕр тытнине курма тивет, çавна пула ачасем те йăла-йĕрке тĕлĕшĕнчен пăсăлаççĕ.

Кам шкулта вĕренме кăмăл тăвать, çавна суйласа илме сĕнет Михайлов. Сăлтавĕ паллă: ирĕксĕрлесе вĕрентни кирлĕ пек усă памасть. «Чăвашсен пурнăçне епле йĕркелесе пымалла» алçырăвĕнче те (1856) Михайлов çав шухăшах калать. Вĕренекенсем суйласа илесси çăмăл ĕç мар: «вĕрентме шутламан çемьесенчи ачасене шкула çӳретме тăрăшаççĕ, хăйсен ирĕкĕпе хутла вĕренме кăмăллакансене усси çук тесе пăрса хăвараççĕ»[25]. Вĕренесшĕн

[21] Михайлов С. М. Труды, с. 191.

[22] Çавăнтах, с. 191.

[23] Çавăнтах, 190 с.

[24] См.: ЦГА ТАССР, ф. Н. Я. Агафонова, т. 4, рукопись С. М. Михайлова, л. 609.

[25] Ленинградское отделение архива Ан СССР, разряд IV, оп. 1, ед. хр. 946, л. 7 и обр.

çунакан çамрăк хăй тĕллĕн хатĕрленсе те пысăк ӳсĕмсем тума пултарнин тĕслĕхне автор хăйĕн автобиографийĕнчен илет.

Ку алçырăвĕнче те вĕрентекенсене ӳпкелесе каланă сăмахсем пур. Вĕсенчен чылайăшĕ «ачасене кирлĕ пек вĕрентмеççĕ, теприсем класа уйăхра пĕрре те пырса курмаççĕ, училище алăкĕсене çăрапах питĕрсе илеççĕ. Тӳрех калар, унашкаллисем шалу илме çеç вĕрентекенсен шутĕнче тăраççĕ...»[26].

Халăха хутла вĕрентес ĕçре чăрмав кӳрекен чиновниксене Михайлов хăюллăн критиклекĕ. «Çирĕплетсех калама пултаратăп,— çырнă вăл,— тиексемпе старшинасем тата чиркӳре ĕçлекенсенчен хăшĕ-пĕри чăвашсене çутта кăларассишĕн тăрăшас вырăнне авалтан килекен тĕттĕмлĕхрех усрасшăн, пĕчĕккĕн-пĕчĕккĕнех вĕренсе пĕлӳ илнĕ чăвашсем хăйсене харам пырланса пурăнма тата ытти енĕпе чăрмантарасран шикленеççĕ»[27].

Этнограф пулнă май Михайлов чăваш халăхĕн пурнăç йĕркипе культурине анлăн çутатать, вырăс тата мари халăхĕсен пурнăç йĕркине те манса хăвармасть. Унăн произведенийĕсем тăрăх эпир çав халăхсен хуçалăхри ĕçĕсем, йăли-йĕрки, уявĕсемпе вăййисем, музыкипе фольклорĕ епле пулнине куратпăр. Публицист халăх ĕçĕхĕлĕпе йăли-йĕрки, унăн культури пĕрмаях улшăнса пынине, пĕр халăх культури тепĕр халăх культурине мĕнле витĕм кӳнине тĕпчет, вырăс культури чăваш тата мари культурине аталанма пулăшнине ăшшăн çырса кăтартать. Чăвашпа мари тĕнчине вулакансем умне вăл пуринчен малтан тĕрĕс те анлăн кăларса тăратать.

Тăван халăхĕн XIX ĕмĕрти пурнăçне Михайлов «Чăвашсен кĕске этнографийĕ» статьяра тĕплĕн çутатать. Ку произведени 1853 çулта «Казанские губернские ведомости» хаçатра тата çав çулхинех уйрăм кĕнекен пичетленнĕ. Автор унта чăваш мĕн пĕчĕкренех ĕçе хăнăхнине палăртать. «Кĕнчеле арлакан хĕрарăмсем çук килйышсенче хĕрачасен ĕçĕсене те арçын ачасемех тăваççĕ. Вĕсем çичĕ çултан пуçласа вунă çула çитиччен амăшне кĕнчеле арлама пулăшаççĕ. Çак алă ĕçĕпе эпĕ хам та атте-анне килĕнчен тухса каяс умĕнхи çул пайтах аппалантăм. Кĕркуннерен пуçласа çăварниччен пĕчченех тăхăр хутăр арларăм»[28].

Чăваш ачи-пăчин ĕçĕ-хĕлĕ çинчен статьяра тĕплĕн каласа панă. Хирти ĕç вăхăтĕнче чăвашсем пĕчĕк ачасене, çав шутра кăкăр ĕмекеннисене те, хăйсемпе пĕрле илсе каяççĕ, çичĕ-сакăр çултисем «кил пăхма» юлаççĕ. Çав хушăрах хур-кăвакала çитереççĕ, тĕк пуçтараççĕ, кĕтӳрен килекен выльăх-чĕрлĕхе кĕтсе илсе, килкартине хăваласа кĕртеççĕ. «Вуннă тултарсан, арçын ачасем çăпата ту-

---

[26] Ленинградское отделение архива АН СССР, разряд IV, оп. 1, ед. хр. 946, л. 7 и обр.

[27] Çавăнтах.

[28] Михайлов С. Краткое этнографическое описание чуваш.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 75.

ма тата сӳрене ҫӳреме пуҫлаҫҫӗ, вунтӑваттӑра-вунпиллӗкре, уйрӑмах ҫемьере ӗҫлекенни пулмасан, сухана та каяҫҫӗ. Хӗлле ҫавнашкал ачасем вӑрмантан вутӑ турттараҫҫӗ, выльӑх пӑхаҫҫӗ, пӗр сӑмахпа каласан, килти пӗтӗм ӗҫе тӑваҫҫӗ; хӑшӗ-пӗри пушӑ вӑхӑтра танатапа мулкач тытма ҫӳрет, сутлӑх пӗкӗ авать, ҫунашка ӑсталать, вунсаккӑрта вара чӑн-чӑн ӗҫсынни пулса тӑрать. Мӑн ҫул тӑрӑхӗнче пурӑнаканнисем ямшӑка ҫӳреҫҫӗ, Атӑл хӗрринчисем пулӑ тытаҫҫӗ; чухӑннисем бурлака каяҫҫӗ... Чикме уесӗнчи ҫул ҫитнӗ чӑвашсем урапа, ҫуна тата кӗсле тума ӑста»[29].

Хӗрачасем те ӗҫсӗр лармаҫҫӗ. Вуникке ҫитнӗ хӗрачасем амӑшне алӗҫӗ тума пулӑшаҫҫӗ, кӗпе ҫухависем тӗрлеҫҫӗ, вунпиллӗк тултарсан вара пир тӗртме те хӑнӑхаҫҫӗ»[30].

Кӑнтӑрла ӗҫлени ҫитмест, ҫӗрле те хуҫалӑхшӑн тӑрӑшмалла чӑвашӑн. «Ҫуллахи каҫсенче арҫын ачасем час-часах ут кӗтеҫҫӗ, вӗсене ура айӗнчи апатпа тӑрантараҫҫӗ; камӑн ывӑл ҫук, ут кӗтӗвӗ патне ашшӗ хӑй тухать е хӗрӗсене кӑларать»[31].

Ҫурт-йӗр лартма, ҫӗрӗҫ тума чӑвашсем вырӑссенчен вӗренеҫҫӗ. «Вырӑссем пекех, чӑвашсем тӑпрана тислӗкпе ҫемҫетеҫҫӗ... Тырра вырӑссем пекех акаҫҫӗ... Вырӑссем пекех, чӑвашсем тырра ҫурлапа выраҫҫӗ...»[32] «Утӑ ҫавапа ҫулаҫҫӗ, ҫависене, вырӑссем пекех, хӑйӑрпа хутӑш сӑмалалалӑ лапаткасемпе хӑйраҫҫӗ»[33].

Ӗҫ майне ытти халӑхсенчен те вӗренеҫҫӗ чӑвашсем. Тӗслӗхрен, йӗтем ҫинче тырра, тутарсем евӗр, авӑн юпи тавра сарса хурса типӗтеҫҫӗ. Йӑла-йӗркере те тутарсен витӗмӗ туйӑнать. Ӗлӗкрех чӑвашсенчен нумайӑшӗ, тутарсем пек, ҫӳҫне хыртарнӑ е шакла кастарнӑ. Ҫавӑн пекех автор тури чӑвашсем черемисла тумланнине курать. Ҫапах та чӑваш вырӑс халӑхӗн йӑли-йӗркине, унӑн тумтирне ытларах килӗштерет. Вырӑс тӗнне йышӑннӑ хыҫҫӑн ҫакӑ уйрӑмах вӑйлӑн палӑрма пуҫлать: вырӑс халӑхӗн пурнӑҫ йӗркине чӑвашсем хапӑл туса йышӑнаҫҫӗ.

Чӑвашсем ытти халӑхсенчен пӗртте катӑк маррине кӑтартасси публицистӑн паха тӗллевӗ пулнӑ. Ку темӑпа ҫырнисен шутӗнче малтанах «Чӑваш музыки ҫинчен» статьяна (1852) асӑнмалла. Унта полемикӑллӑ туйӑм палӑрать. Автор такампа хӗрсех тавлашать тейӗн. Чӑнах та, вӑл вӑхӑтра час-часах ҫапла каланине илтме пулнӑ: чӑвашсем музыкӑна юратмаҫҫӗ тата ӑнланмаҫҫӗ пулать; вӗсен музыка инструменчӗсем те, ятарлӑ юрӑсем те ҫук имӗш. Ҫакнашкал элеке Михайлов хӑюллӑн тӑрӑ шыв ҫине кӑларать, ҫӗнӗ шухӑшсем калать.

---

[29] Михайлов С. Краткое этнографическое описание чуваш.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, 76—77 с.
[30] Ҫавӑнтах, с. 77.
[31] Ҫавӑнтах, 79 с.
[32] Ҫавӑнтах, 84 с.
[33] Ҫавӑнтах, 85 с.

Тăван халăхĕпе мăнаçланса, публицист чăваш музыки, музыка хатĕрĕсем çинчен çĕкленӳллĕ кăмăлпа çырать. «Вĕсен шăпăрĕ (сăрнайĕ) çинчен,— вулатпăр статьяра,— нумай каласа тăма кирлĕ мар пек: ăна кирек кам та пĕлет, анчах çакна палăртса хăварам: ку чи авалхи инструмент. Шăпăрçă хурлăхлă кĕвĕ калама тытăнсан, хĕрсем хăйсен тунсăхлакан савнийĕсене аса илеççĕ те чĕрисем ыратма пуçлаççĕ...»[34].

Чăвашсем хушшинче шăпăрпа пĕрлех кĕсле пысăк хисепре. Кĕслепе «шăппăнрах янăракан кĕвĕ» калама лайăх. Пачах хут пĕлмен чăвашсем те кĕсле калама пултараççĕ. Чикме уесĕнчи чăвашсем питĕ чаплă кĕслесем тума пĕлеççĕ, «вĕсене ялта туса хатĕрленĕ япаласен выставкине тăратма та намăс мар». Унсăр пуçне, чăвашсен сĕрме купăс та, балалайка та пур. Вĕсем вырăс кĕввине те часах ăса хывса калама вĕренеççĕ.

Чăвашсем вырăс культурине йышăнни автора чунтан хĕпĕртеттерет. Çавăнпа пĕрлех вăл чăваш музыки вырăссене килĕшнине курать. «Кунта, Чикмере,— палăртса хăварать Михайлов,— халĕ ĕнтĕ хĕрсен улахĕсенче балалайка каланине е çавăн евĕр урăх музыкăна илтме çук, кĕсле хитре кĕвĕсем шăрантарать. Кĕсле кам калать тесе шутлатăр эсир? Нивушлĕ вырăс? Çук, кĕсле каласа, сар хĕр чунне чăваш каччи хĕпĕртеттерет»[35]. Автор çапла каласшăн: чăвашсен музыка та, музыка инструменчĕсем те пур. Ку халăх музыкине ытти халăхсем те кăмăллаççĕ пулсан, вĕсене тиркени пачах вырăнсăр.

Чăвашсем музыкăна юратнине Михайлов витĕмлĕ кăтартать. Ялти шăпăрçă ăçта та пулин каймалла пулсан, шăпăрне те хăйпе пĕрле илсе каять. Бурлака кайма тӳр килсен, баржа çинче ĕçрен пушаннă вăхăтра вара юлташĕсене тĕрлĕрен кĕвĕ итлеттерет. Баржа е карап Атăл тăрăх тăван ялсен тĕлĕнчен иртсе пырать пулсан, шăпăрçă чи çӳллĕ мачта тăррине улăхса ларать те чĕринчен тухакан кĕвве шăрантарма тытăнать. «Хăй вара шутлать: вăл шăпăр каланине Атăлăн чăнкă çыранĕсем хĕрринче хĕрсем кăмăлласа итлеççĕ; тепĕр тесен, унашкалли чăнахах пулать: хĕрсем хăйсен Орфейне тăранайми пăхса, хурлăхлăн ăсатаççĕ; каччă хăйсем патне таврăнмасран, ăна аслă Атăл хумĕсем çăтса ярасран шиклеНеççĕ; вăл чухăннишĕн, бурлака кайса çавнашкал йывăр ĕçе кӳлĕнмелле пулса тухнăшăн кулянаççĕ...»[36]

Чăваш кĕввин хӳхĕмлĕхне, шăпăрçă пултарулăхне кăтартма автор статьяна лирикăлла пăрăну (лирическое отступление) кĕртет. Автор тăван халăхне юратни ку произведенире яр-уççăн курăнса тăрать. Çакна «Чăвашсен кĕске этнографийĕ» статьяра та

---

[34] Михайлов С. О музыке чуваш.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 38.
[35] Çавăнтах, 42 с.
[36] Çавăнтах, 39—41 с.

куратпăр. Унта Михайлов çакăн пек пĕтĕмлетӳ патне пырса тухать: «Паллă, чăвашсем тутарсенчен япăхрах пурăнаççĕ, тутарсен хăйсен çырулăхĕ пур; анчах эпĕ вĕсем маларах епле пурăннине пĕлместĕп: çырулăхне, хăйсем калашле, ĕне çисе янă, хальхи чăвашсенчен лайăхрах-и е япăхрах-и? Тепĕр тесен, тĕрĕссине калам: Хусана парăнтаричченех хăйсен арăмĕсене тутарсем чăвашран илнĕ, урăхла каласан, чăваш хĕрĕсемпе мăшăрланнă, вĕсем патне пурăнма куçни те пулнă...»[37]

«Кĕпĕрнери урăх халăх çыннисем Хусанта Державин палăкĕ умĕнче» очеркăн тупсăмĕ — тăван халăх çинчен ырă сăмах каланинче. «...Вĕренес енĕпе халиччєнех чи кая тăрса юлнисен шутĕнчи чăвашсем те пĕлесшĕн çунаççĕ, ырă кăмăла вĕреннĕ çынсенчен кая мар хаклаççĕ, хăпартлануллă шухăшсене те чиперех ăнланаççĕ; çакна ĕнентерме акă мĕн каласа парам»,— çырать публицист[38]. Вăл виçĕ чăваша — пĕр старике тата икĕ çамрăка — Хусан хулине кăтартса çӳрет. Халиччен унта пулманскерсем, виççĕшĕ те хулапа кăсăклансах паллашаççĕ. Вырăс поэчĕ Г. Р. Державин (1743—1816) çинчен каласа панине вĕсем уйрăмах тимлĕн итлеççĕ. Поэт ячĕпе лартнă палăкран уйрălса кайнă чухне чи кĕçĕнни чăтаймасть, макăрса ярать. «Сыва бол пирень Хозанды асла син! Аб сана инде корымыб». («Прости, наш казанский великий человек! Я тебя уже не увижу!»)—тет вăл[39]. Автор очеркри эпизодсене пурне те хăй маларах каланă шухăша çирĕплетес тĕллевпе йĕркеленĕ.

Тăван халăхĕ пирки элеклени Михайлова уйрăмах тарăхтарать, элекçĕ кам пулнине пăхмасăрах, вăл ăна хирĕç хăюллăн тăрать. «Ку халăх çинчен,— çырать вăл «Чăвашсен пурнăçне епле йĕркелесе пымалла» статьяра,— тахçанах пĕр япăх хыпар сарăлнă: тăшманне типшар кăтартас тесе, чăваш ун картишĕнче çакăнса вилет имĕш. Çакăн пирки каламалли çук мар. Эпĕ чăвашсем хушшинче вăтăр çула яхăн ĕçлетĕп, пурнăçне çын хăй татнине те куркалама тӳр килет. Çавăн сăлтавне чăвашсен йăли-йĕрки çинчен çыракан авторсенчен пĕри те тĕрĕс кăтартман; те вулакансене култарма, те чăваш улпучĕсене хӳтĕлеме вĕсем ку халăх çинчен суйса çырнă...»[40]

Малалла Михайлов Хусан кĕпĕрнинче 1843—1850 çулсенче миçе чăваш тата мĕнле сăлтавсемпе хăй çине хăй алă хунине кăтартать. Сакăр çул хушшинче 42 çын хăй пурнăçне хăй татнă, çав шутран 39-шĕ çакăнса вилнĕ. Сăлтавĕсем паллă: пурнăç хĕсĕкки, пуçлăхсем хĕсĕрлени е хăратни, хуйхă-суйхă, чир-чĕр асаплантар-

---

[37] Михайлов С. Краткое этнографическое описание чуваш.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 83.

[38] Революцичченхи чăваш литератури, 1 т., 364 с.

[39] Çавăнтах, 365 с.

[40] Михайлов С. Как управлять чувашами. Рукопись.— Ленинградское отделение архива АН СССР, разряд IV, оп. 1, ед. хр. 946, л. 1.

ни т. ыт. те. Анчах буржуаллă социологсемпе этнографсем те, писательсем те çын хăй çине хăй ала хунин сăлтавĕсене шыраса чăрманман, хăйсене майлă сăлтавсемпе ăнлантарнă. Хусан поэтесси А. Фукс тата В. Сбоев этнограф та çак çул çине тăнă[41].

Михайлов çак элеке тăрă шыв çине кăларать, шухăшне тĕслĕхсемпе çирĕплетет. Акă пĕррехинче вулăс пуçлăхĕ пĕр чăвашăнне 18 тенкĕлĕх тумтир туртса илнĕ. Кÿреннĕ чăваш ун пирки хулана кайса каласа панă. Çакна пĕлсен, вулăс пуçлăхĕ «пархатарсăр» чăваш çинчен çăхав çырать. Хайхи чăваша суда чĕннĕ те хытă хĕненĕ. Çак мăшкăла чăтаймасăр, чăваш килне таврăнсанах çакăнса вилнĕ. Паллах, кунта нимĕнле «типшар» та çук.

Чăваш хресченĕн йывăр пурнăçне, унăн тертне-нушине çутатма Михайлов «Чикме уесĕнчи Ишек ялĕнче» статьяра (1857) тивĕçлĕ сăрăсем тупнă. «Вырăнĕ ту-сăртлăран, сывлăшĕ япăхран, кивелсе çитнĕ тăпрана удобренисемпе тĕплĕн çемçетменнине пула кунта тырă, уйрăмах çуртри час-часах япăх пулать. Кĕтÿ çÿретмелли пусăсем хĕсĕккипе выльăх-чĕрлĕх ĕрчетесси те аялти пусăмра»[42]. Патшалăха хырçă-марçă тÿлеме укçа-тенкĕ ниçтан тупăнмасть, çавăнпа пурте, «стариксемпе кĕçĕн çулхи ачасемсĕр пуçне», бурлака каяççĕ. «Ĕçе кĕрĕшнисем, хуçаран сататкă илсен, патшалăха пĕрремĕш çурçулшăн тÿлеççĕ; промышленноçпа кĕрмешекенсем валли Атăл леш енчи вăрманта вутă хатĕрлесен, иккĕмĕш çурçулшăн парса татаççĕ»[43]. Лаша çук çынсене пушшех кансĕр: вĕсем е арман хуçисем патĕнче тарçăра çÿреççĕ, е Шупашкар хулинче ĕçлеççĕ. «Ватăлса çитнисемпе уксах-чăлах, сĕм-тăлăх ачасем хăйсен чапа тухнă чиркĕвĕ патĕнче çĕтĕк-çатăк тумпа кунĕ-кунĕпех кĕшĕлтетеççĕ, турра кĕлтăвакансем хушшинче ыйткаласа çÿреççĕ. Вырсарникун тата ытти уявсенче чиркÿ умĕнче çăкăр татăкĕ ыйтса тăракан тĕрлĕ çулхи арçынсемпе хĕрарăмсен шучĕ 25-рен те иртет...»[44] Выçă тертленсе пурăнма тивнĕрен Ишек чăвашĕсенчен нумайăшĕ Оренбург кĕпĕрнине яланлăхах куçа-куçа кайнă.

Чăваш халăхне тÿре-шара пусмăрланине публицист «Хваттер хуçипе калаçни» (1859) çулçÿрев очеркĕнче витĕмлĕ сăнлать. Вулăс пуçĕпе тиексем чăвашсене епле хĕсĕрленине, улталанине карчăк каласа пани урлă кăтартать вăл. «Қлавапа тиексем кунти хресченсене акăш-макăш хăратса пĕтерчĕç. Мĕн чухлĕ укçа пуçтармарĕç пулĕ вĕсем кунти халăхран, темиçе пин те пулĕ»,— пĕл-

---

[41] См.: Фукс А. А. Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии. Казань, 1840; Сбоев В. А. Исследование об инородцах Казанской губернии, ч. 1. Заметки о чувашах. Казань, 1851.

[42] Михайлов С. Село Ишаки в Козьмодемьянском уезде.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 184.

[43] Çавăнтах, с. 185.

[44] Çавăнтах, 186 с.

терет публициста карчăк[45]. Лешсем чăнах та пуçтахлансах кайнă. Яшсене салтака илесрен хăваранçи пулса, хăшĕнчен 10 тенкĕ, хăшĕнчен 20, хăшĕнчен 30, хăшĕнчен 50, теприсенчен 100 тенке çитиех улталаса илнĕ. «Клава ломбарда (банка) темиçе пин тенкĕ укçа кайса хывнă».

Çитменнине, çавнашкал ултавçă пуçлăх пĕрре кăна мар иккен. Карчăк чунтан тарăхса çапла калать: «Ку чух чăвашсем хушшинче пур çĕрте те çавăн йышши, чĕрĕ çынтан тирне сĕвме пултаракан клавасене лартса пĕтернĕ. Мĕскĕн чăвашсене вĕсенчен кун çук»[46].

Тӳре-шарасăр пуçне, вăрман улпучĕ те чухăнсене çын вырăнне хумасть. Вăл темĕн чухлĕ вĕшле йытă усрать, вĕсемпе сурăхсене тулаттарать. Чухăна вутăлăх пĕр турат та памасть. Пуянраххисем ăна укçа та, сĕлĕ те леçе-леçе параççĕ. Взятка паракансене чармасть вăл. Хысна вăрманĕсене купсасем пĕтерни карчăк кăмăлне хуçать, анчах «вăрман улпучĕсем вĕсене пĕртте чармаççĕ».

Пуçлăхсем халăха улталаса пуяççĕ — çакăн пек «Хваттер хуçипе калаçни» очеркăн тĕп шухăшĕ. Унта тӳре-шара ĕççынниссене хăратса пурăннине, вĕсенчен юлашки укçи-тенкине сăптăрса илнине кăтартса панă, ултавçăсемпе взяточниксене ватă çын сăмахĕсемпе питленĕ.

Михайлов хăйĕн произведенийĕсенче чăваш хресченĕсем пуп таврашĕсемпе кĕрешнине çырса кăтартать. «...Çĕнĕ тĕне кĕртсен,— çырать вăл «Чикме уесĕнчи Ишек ялĕ» статьяра,— чăвашсем тектекех калла-малла шухăшланă, пупсем енне вĕсен чунĕ туртман: çапла 1774 çулта, Пугачев пăтравĕ вăхăтĕнче, Ишек чăвашĕсем Иоанн Филиппов пупа вĕлерме шут тытаççĕ, анчах лешĕ усал шухăш тытнисен аллинчен вĕçерĕнет: вилес умĕн, кĕпе-йĕм улăштарса тăхăнма тесе, хăйне темиçе минутлăха килне яма ирĕк ыйтса илет те Чамăш çумĕнчи ун чухне самаях чăтлăх пулнăката вăрмана тарса пытанать[47].

«Пăкачав çинчен аса илни» статьяра та (1860) чăвашсем пупсене хăйсен тăшманĕ вырăнне хунине яр-уççăн куратпăр. «Пугачев вăр-хурахĕсен ушкăнĕн вырăс мар улуссенчи[48] тĕп усал ĕçĕ православи пупĕсене пĕтернинче. Нумаях та пулмасть туса лартнă пысăк мар йывăç чиркӳсене çаратнă, хăшĕ-пĕрисене çунтарса янă, пупсене хăйсене çака-çака вĕлернĕ, çурчĕсенче мĕн пуррине вăрласа тухнă»,— палăртать публицист çав статьяра[49]. Чăвашсем пра-

---

[45] Революцичченхи чăваш писателĕсен произведенийĕсем, 8 с.

[46] Çавăнтах, 9 с.

[47] Михайлов С. Село Ишаки в Козьмодемьянском уезде.— В кн.: Михайлов С. М. Труды. с. 178.

[48] Раççейри бурятсемпе калмăксен тата якутсен вырăс вулăсĕ евĕрлĕ административлă-территорилле единици.

[49] Михайлов С. Воспоминание о пугачевщине.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 282.

вослави пупёсене курайманнин сӑлтавӗ паллӑ: вӗсем халӑха нимӗнле усӑ та кӳмен, ҫав вӑхӑтрах хресченрен турӑ ячӗпе темӗн те пӗр сӑптӑра-сӑптӑра илнӗ.

Чӑваш хресченӗсене, тӳре-шара, улпутсем, пуп таврашӗсем пусмӑрланипе пӗрлех, хулари сутӑҫсемпе усламҫӑсем пӗр вӑтанмасӑр улталаҫҫӗ. «Чӑвашсем хулана, калӑпӑр — Шупашкара, тырӑ сутма пыраҫҫӗ,— илсе кӑтартать тӗслӗх публицист.— Хулана кӗнӗ ҫӗрте ялтан килекен чӑвашсене хуҫасемпе купсасен ятарласа янӑ приказчикӗсем кӗтсе илеҫҫӗ. Вӗсем йӑпӑлтатса калаҫҫӗ: «Пирӗн хуҫа сире тырӑшӑн кашни пӑт пуҫне пилӗкшер пус хаклӑрах тӳлет, апат ҫитерсе чей ӗҫтерет»,— теҫҫӗ. Чӑвашсем ӗненеҫҫӗ, приказчикпа пӗрле хуҫа ампарӗсем патне каяҫҫӗ. Ҫитсенех тырра турттарма тытӑнаҫҫӗ... Кунта вара инкек сиксе тухать: пӗрин пӗр пӑт, теприн вӑтӑр кӗренке, виҫҫӗмӗшӗн икӗ пӑт катӑкрах тухать»[50]. Тырӑ виҫине чакарни ҫитмест-ха, хуҫа хресченсене пасар хакӗнчен вунӑ пус катӑкрах тӳлет. Вӗсене апат та ҫитермеҫҫӗ, чей те ӗҫтермеҫҫӗ. Усламҫӑ ҫуркунне, тырра хакла сутса, килте ларнӑ ҫӗртех укҫа ҫапать. Статьяра автор усламҫӑсен ҫӑткӑнлӑхне питлени те пур: «Пирӗн шухӑшпа,— ҫырать вӑл,— капла хӑтланнипитӗ лайӑх мар. Ку вӑл пӑтранчӑк кӳлӗре пулӑ тытнӑ пек пулса тухать. Тӗплӗнрех шутласа пӑхсан, ҫакӑ вӑл тӳрӗ кӑмӑллӑ кашни ҫынна тарӑхтармалла»[51].

Публицистикӑри ӗҫӗ-хӗлӗн юлашки тапхӑрӗнче Михайлов мул хуҫисем ӗҫхалӑхне ним хӗрхенмесӗр пусмӑрланине, ун шучӗпе пуйнӑҫемӗн пуйса пынине кӗретӗнех питлет. «Кашни класӑн мӗнпе те пулин мӑнаҫланмалли пур,— ҫырать публицист «Чикме хыпарӗсем» корреспонденцире,— бурлак вара, юнлӑ тар юхтарса, миҫе пус та пулин тупма аякри ҫула тухнипе мухтаннӑ. Ун чухне хакла кӗрӗшнӗ. Сӑмахран, Самартан Рыбинска ҫити лайӑх бурлаксем 43 тенкӗ таран кӗмӗл укҫа илнӗ, халӗ вара хӑйсен апачӗпе те 15 тенкӗрен ытла илеймеҫҫӗ, эппин, хырҫӑ-марҫӑ тӳлеме сататкӑ ҫеҫ 5 тенкӗ таран кӗмӗл укҫа каять, ытти укҫи ҫинипех пӗтет»[52]. Кимӗ-баржа хуҫисем вара енчӗк тулли укҫапа таврӑнаҫҫӗ, хӗл каҫа ӗҫсе-ҫисе савӑнаҫҫӗ.

Чее те ҫӑткӑн хуҫасем укҫана ҫав тери хапсӑнаҫҫӗ, хӑйсен тупӑшне ӳстерессишӗн тем тума та хатӗр. Ҫакна публицист «Чикмерен пӗлтереҫҫӗ» корреспонденцире уҫӑмлӑн кӑтартнӑ. «Юханшывсем ӑшӑхланнӑран иртнӗ навигацире хатӗрленӗ чылай йывӑҫ антараймасӑр юлчӗ... Ҫав йывӑҫ пӗтӗмпех харама каять, мӗншӗн

---

[50] Михайлов С. О ярмарках в Козьмодемьянском уезде в 1856 году и о ценах на привозные товары в г. Козьмодемьянске.— Казанские губернские ведомости, 1857, № 18.

[51] Ҫавӑнтах.

[52] Михайлов С. Вести из Козьмодемьянска.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 279.

тесен вăл хăйăрпа е юшкăнпа хупланнă. Çакă самаях пысăк тăкак кӳнĕрен, хăшпĕр купсасем рабочисемпе сутлашма хăтланаççĕ, вĕсене йывăçа вăхăтра юхтарман тесе айăплаççĕ, тăкака рабочисене саплаштарма вĕсен килĕнче мĕн пур пеккине шута илеççĕ. Шыв ăшăхланнăшăн рабочисем айăплă-ши вара?»[53] Куратпăр, автор пусмăр тӳсекен рабочисене хӳтĕлет, сăхă мул хуçисене питлет.

Халăх пусмăра хирĕç, ирĕклĕхшĕн кĕрешнине пичетре ырласа çырса кăтартма Спиридон Михайлов вăхăтĕнче май пулман, çапах та вăл çак тĕллеве ăнăçлăн пурнăçлама пултарнă. Е. И. Пугачев ертсе пынипе 1773—1775 çулсенче пулса иртнĕ хресчен вăрçи çинчен публицист никама та сиен кӳми шанчăклă асаилӳ евĕр çырнă. Çак произведени çиелтен пăхма çеç кĕрешĕве тухнă халăх майлă мар пек.

«Пăкачав çинчен аса илни» статьяна çырас шухăш автор пуçĕнче А. С. Пушкинăн «История Пугачевского бунта» произведенине вуланă хыççăн çуралнă. Михайлов кунта Пушкинăн шухăшĕсемпе усă курнă, унăн произведенийĕнчен цитата та илнĕ: «Бибиков Хусана (1773 çулта) декабрĕн 25-мĕшĕнче пырса çитет. Хулара вăл губернатора та, аслă чиновниксене те тупаймасть. Дворянсемпе купсасенчен нумайăшĕ хăрушă мар кĕпĕрнесене тухса тарнă. Брант Чикмере пулнă...»[54]

Фон-Брант генерал-аншеф, ун чухне Хусан губернаторĕ, Е. И. Пугачев çарĕсем çывхарнине сиссе, Чикмене тухса каять. Ытти аслă чиновниксем те, дворянсемпе купсасем те таркăнсем пулса тăнă. Çакă, пĕр енчен, патша тарçисем шиклĕ чунсем пулнине кăтартать; тепĕр енчен, патшан кĕпĕрнери тарçисем пурте тарса саланни кĕрешĕве çĕкленнĕ халăх вăйĕ пысăкки çинчен калать.

Пушкин çырни çумне Михайлов çапла хушса хурать: «Мĕн тунă вăл [Брант] Чикмере—паллă мар. Чикмери ватă çынсем каланă тăрăх, Пугачев хăйĕн вăрă-хурах ушкăнĕпе Царевококшайскран тапранса тухса Чикменелле çул тытсан, унти вайпут[55] Чулхула кĕпĕрнинчи Васильсурск хулинче хӳтлĕх тупма хăтланать, анчах Чикмере пурăнакансем ăна çула тухсанах каялла тавăраççĕ»[56].

Хресчен вăрçине халăх йышлă хутшăннă. «Ту çи çармăссемпе чăвашсен пĕр пайне Пугачевчен 25 çул маларах кăна Христос тĕнне йышăнтарнă, теприсем çаплах киремете пуççапнă, вĕсем пурте суя патша çумне хапăл туса йышлăн çыпăçнă...»[57] Хресчен вăрçине хутшăннисем Кашмашра пуçтарăннă, унтан Чикме, Шу-

---

[53] Михайлов С. Известия из Козьмодемьянска.—В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 273.

[54] Михайлов С. Воспоминание о пугачевщине.— Там же, с. 281.

[55] Воевода.

[56] Михайлов С. М. Труды, с. 281.

[57] Çавăнтах, 282 с.

пашкар, Çĕрпӳ тата Етĕрне хулисем çине тапăнма шутланă.

Çавăн пекех автор чăвашсемпе çармăссем Пугачева тата унăн çарне ăшшăн кĕтсе илни çинчен калать. Вĕсен ялĕсенче пăлхава хутшăннисен пурнăçĕ «пыл та çу пулнă», вĕсене мĕн кирлине пĕтĕмпех тупса панă. Пуянрах чăвашсем вĕсене, çăкăр-тăварпа кĕтсе илнисĕр пуçне, укçа парса та пулăшнă. «Пĕр чăваш 1838 çулта мана пысăк çăка чашăк кăтартрĕ,— аса илет автор,— аслашшĕ çав чашăкпа туллиех Пугачева кĕмĕл укçа панă. Унпа-кунпа кăсăкланакан чиновник ку чашăка ман умрах туянасшăн пулчĕ, анчах лешĕ сутма килĕшмерĕ, мĕншĕн тесен, чăвашсен шучĕпе, авалхи япаласем асамлă, çавăнпа вĕсене упраса усраççĕ»[58]. Унсăр пуçне, чăваш çăка чашăка упрани Пугачева сума суса асрах тытнине те пĕлтерет. Чăвашсемпе çармăссем çул хисепне «Пугачев пăлхавĕнчен» шутласа пыраççĕ. Стариксем хăйсем миçерине, пĕрпĕр япала хăçан пулнине хресчен вăрçипе çыхăнтарса палăртаççĕ.

Патша самодержавийĕ хресчен вăрçине хаяррăн путарнă. Çав вăрçа хутшăннисене тыта-тыта хупнă, асаплантарса вĕлернĕ. Пĕрисене чăпăрккапа е саламатпа чунĕ тухса кайиччен çаптарнă, теприсене каштаран çакнă. Пăлхавçăсене Етĕрнере епле асаплантарнине автор пĕр старик каласа пани тăрăх çырса кăтартать. Унта вĕсене «тĕтĕмлĕ пӳртсене хупа-хупа лартнă, выçă тăратнă, пуçхĕрлĕ çакнă, аллисене тата пуçĕсене пăрнă, çурăм çине тăвар сапса тата сурансем çине эрех тăкса, пĕр хĕрхенмесĕр саламатпа хĕненĕ»[59].

Автор кăмăлĕ пусмăра хирĕç кĕрешекен халăх енче. Статьяна вăл истори тĕрĕслĕхĕн никĕсĕ çинче çырнă. Е. И. Пугачев отрячĕ Атăл урлă ăçта каçнине çеç тĕрĕсех кăтартайман. Унăн отрячĕ юханшыв урлă Сĕнтĕрвăрринчен анатарах, Нерядово ялĕ тĕлĕнче, каçать[60].

Чăваш хресченĕсене патша чиновникĕсен тата пуп таврашĕсен пусмăрĕнчен хăтарас ыйту та шухăшлаттарнă публициста. «Чăвашсен пурнăçне епле йĕркелесе пымалла» статьяра палăртнă тăрăх, патшан вырăнти чиновникĕсем, тиексемпе старшинасем «пĕрремĕш пусмăрçăсем пулса тăраççĕ, аскăнланса иртĕхеççĕ», çакна пула çынсем умĕнче «шанчăкран пачах тухаççĕ». Халăх вĕсене хăйĕн тăшманĕсем тесе шутлать. Çавăн пекех чăвашсем хăйсен пупĕсене çичĕ ют вырăнне хураççĕ, «калаçма пĕлекен сурăхсемпе ăс-хакăл тĕлĕшĕнчи кĕтӳçсем хушшинче нимĕнле ыра туртăм та çук». Чăвашсен шучĕпе, «чиркӳсемпе пупсем халăха хĕсĕрлеме кăна кирлĕ»[61].

---

[58] Михайлов С. М. Труды, с. 282.

[59] Çавăнтах, 284 с.

[60] Çавăнтах, 387 с.

[61] См.: Михайлов С. [Как управлять чувашами].— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 172.

Анчах публицист халăх инкекĕн тĕп сăлтавĕ пусмăрла патша тытăмĕнче пулнине курмасть. Вăл патша правительстви вырăс мар халăхсене хӳтĕлессе, хресченсене усăллă хушусем кăларасса шанса тăрать. Автор шухăшĕпе, чăвашсене тӳре-шара ним йĕркесĕр тытса тăрать, «правительствăн ырă тĕллевлĕ хушăвĕсемпе халăха сиен кӳмелле усă курать»[62].

Михайлов политикăпа социаллă пурнăç ыйтăвĕсем çине епле пăхнин тупсăмĕ çавăн пек. Чăваш хресченĕсене пусмăртан тата тĕрлĕ хĕсĕрлӳрен хăтармалли программăна та вăл çав шухăшçене никĕсе хурса тунă. Ку программăра малти вырăнта акă мĕн тăрать: «пуçлăхсемпе тиексем пулма лайăх çынсене суйламалла, вĕсем йĕрке-тирпей енĕпе хальхи вăхăтра çав ĕçре ларакансенчен ытларахăшĕ пек пăсăк пулмалла мар»[63]. Вырăнти пуçлăхсем хресченсене хĕсни, кашни утăмрах улталани пулмалла мар; халăх хушшинче хăйсене ăслă-тăнлă тытмалла, «ырă тĕслĕх кăтартмалла».

Михайлов пусмăрçăсемпе пусмăр тӳсекенсене пĕрмаях курса тăрать. Пĕрремĕшĕсене вăл «çывăх çынсен шучĕпе пурăнакан тата вĕсене улталакан куштансемпе элекçĕсем», теприсене вара чухăн çынсем шутне кĕртет. Публицист чухăннисене пулăшас тĕллевпе «магазинсенчен кивçен тырă тата çирĕплетнĕ йĕрке тăрăх укçа пама» сĕнет, «куштансемпе элекçĕсенчен... общество майĕпенмайĕпенех тасалса пымалла», анчах мĕнле майпа — ун çинчен публицист нимех те каламасть. Ку унăн тĕнчекурăмĕ хĕсĕкрен, вăл класс кĕрешĕвĕн задачисене ăнланайманнинчен килет.

Вырăс мар халăхсемпе аслă вырăс халăхĕ хушшинчи туслăха çирĕплетессине С. М. Михайлов пысăка хунă. Ку темăпа çырнă произведенисенчен паллăраххи—«Чикме уесĕнче купăста тӳни» очерк (1854). Унта вырăс çамрăкĕсен кĕрхи уявне кăтартнă. Уйхир ĕçĕсене тирпейленĕ хыççăн вырăс хĕрĕсем пĕр-пĕр киле купăста тӳме пухăнаççĕ, яра куна юрла-юрла ĕçлеççĕ. Каçпа хĕрсем патне пĕрин хыççăн тепри каччăсем пухăнаççĕ. Кĕрекери сĕтел çине апат-çимĕç тухса ларать. Хĕрсемпе каччăсем пĕр-пĕринпе шăкăлтатса калаçса, хăналанса савăнаççĕ. Вĕсем хушшинче чăваш йĕкĕчĕсем те пур. Çав йĕкĕтсене ятарласа хăнана чĕннĕ, мĕншĕн тесен вĕсем кĕсле е тăмра калама ăста. Чăваш йĕкĕчĕсене вырăс пикисем çавăнпа кăмăллаççĕ.

Икĕ халăх — вырăспа чăваш — çамрăкĕсем вăйăа уява пĕрле ирттерни, чăваш йĕкĕчĕсем вырăс хĕрĕсене каччa илни автор кăмăлне килнĕ. Икĕ халăх пĕр-пĕрне хисеплени ăна чăннипех савăнтарнă. Очерк вулакана акă мĕнле шухăш патне илсе пырать: «Вырăс пи-

---

[62] См.: Михайлов С. [Как управлять чувашами].— В кн. Михайлов С. М. Труды, с. 172.
[63] Çавăнтах, 172—173 с.

кисем чăваш йĕкĕчĕсем ҫине ҫавăн пек ăшă кăмăлпа пăхнине курсан, ирĕксĕрех шухăша каятăн: вăхăт иртнĕҫемĕн чăвашсем Руҫпе тачăрах та тачăрах пĕрлешĕҫ»[64]. Куратпăр ĕнтĕ, публицист шухăшĕсем патша правительствин ирĕксĕрлесе вырăслатас политикипе пачах ҫыхăнман. Вăл икĕ халăха пурнăҫ малалла пынăҫемĕн ирĕклĕ майпа ҫывăхлатасшăн. Ҫакă пĕр-пĕрин культура элеменчĕсене йышăнни, уявсене пĕрле ирттерни, икĕ халăх ывăл-хĕрĕ мăшăрланни урлă пулса пырать.

Пĕтĕмĕшле илсен, асăннă произведенисем чăвашсем ăслă, йĕркеллĕ ҫынсем пулни ҫинчен калаҫҫĕ. С. М. Михайловăн тĕрлĕ енлĕ пултарулăхĕ те тăван халăха лайăх енчен кăтартать. «Чăвашран тухнă ҫын, аслă вĕренӳ заведенийĕсенче вĕренменскер, мĕн те пулин усăлли ҫырма пултарать-ши вара?»— иккĕленнĕ Чикме куштанĕсем. Вĕсене публицист ҫапла хуравлать: «Вырăс сăмахлăхĕн патриархĕ Михайла Васильевич Ломоносов та пулăҫ ывăлĕ кăна пулнă... Ҫакна асра тытса, эпĕ Ломоносов ури айĕнчи тăпра кăна пулам — пуҫланă ĕҫе пăрахмастăпах...»[65] Чăнах та, Михайлов хăйĕн ĕҫĕ-хĕлĕпе, пултарулăхĕпе тăван халăх культурин аталанăвĕнче тарăн йĕр хăварнă, хресчен ҫемйинчен тухса хăй тĕллĕн хут вĕреннĕ чăваш ҫав вăхăтри ҫынсене ăслăлăх енĕпе те, литературăра та ăнăҫлă ĕҫлеме пултарнипе тĕлĕнтернĕ.

Чăваш публицистикипе наукин пионерĕ С. М. Михайлов чăваш халапĕсене тишкерсе пĕтĕмлетнин паха опытне паллă тĕпчевҫĕ В. Д. Димитриев пысăка хурса хаклать. «Ҫакна палăртни вырăнлă: чăваш халăхĕ монголсемпе тутарсен феодалĕсен пусмăрне хирĕҫ кĕрешни, чăвашсем Раҫҫей йышне хăйсен ирĕкĕпе кĕни, С. Т. Разин тата Е. И. Пугачев ертсе пынипе халăх юхăмĕсене активлă хутшăнни ҫинчен С. М. Михайловпа Н. В. Никольский халăх халапĕсен никĕсĕ ҫинче ҫирĕплетсе каланисем революцичченхи аслă держава майлă официаллă дворянла-буржуалла историографи сассипе пачах ĕнерĕнмеҫҫĕ, мĕншĕн тесен ҫав историографи пусмăр тӳсекен национальноҫсене историе кĕми категори тесе шутланă, халăх массисен историри пĕлтерĕшне йышăнман»[66].

Чăвашсен ятарласа хатĕрленĕ ҫырулăх пулман пирки С. М. Михайлова хăйĕн произведенийĕсене вырăсла ҫырма тивнĕ. «Диалогĕсем ҫеҫ унăн чăвашла... Вĕсене чăваш литературинче драмăллă произведенисен малтанхи опычĕсем темелле»[67]. Автор хăйĕн шухăш-

---

[64] Михайлов С. Капустки, простонародные игры в Козьмодемьянском уезде.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 161.

[65] С. М. Михайлов 1851 ҫулти декабрĕн 29-мĕшĕнче А. И. Артемьева янă ҫыруран. Записки ЧНИИ, вып. IV. Чебоксары, 1950, с. 234—235.

[66] Димитриев В. Д. Чувашские исторические предания. Ч. 1. О жизни и борьбе народа с древних времен до середины XVI века. Чебоксары, 1983, с. 11.

[67] Васильев А. Умсăмах.— Революцичченхи чăваш литератури. 1 т., 13 с.

не персонажсен калаçăвĕ урлă кăтартасси Михайлов публицистикин курăмлă уйрăмлăхĕ пулса тăрать. Акă, «Хваттер хуçипе калаçни» çулçÿрев очеркне те вăл диалог калăпĕпе çырнă. Кунта авторпа пĕр карчăк хушшинчи калаçăва илсе кăтартнă.

Персонаж сăмахĕсене автор час-часах чăвашла çырать, юнашар вырăсла куçарса парать. Тепĕр майлă — малтан вырăсла, унтан чăвашла панине курма пулать. Тĕслĕхсем: 1. «Эбирь пичень тобас сиок шта мискерле мыскаразам бор», т. е. «Нам одним не найти, где есть чудеса». 2. «Пойдемте-ка, товарищи, со мною: я вам покажу еще одно чудо из чудес!»—Айдыр халь, йолташсам, манынбала, абэ сэря кудардам тода перя мыскараран мыскара!»[68] Çапла тунипе автор пĕр-пĕр персонажăн хăйне уйрăм чĕлхине кăтартнипе пĕрлех вырăс вулакана чăваш чĕлхи янăравлăхĕпе паллаштарать.

Михайлов публицистики жанрсемпе пуян. Унăн произведенийĕсем шутĕнче сатира заметки те («Шупашкар çыннисем — сыснана явап тыттаракансем»), корреспонденци те («Чикмерен пĕлтереççĕ», «Чикме хыпарĕсем»), статья та («Чăваш улпучĕсем», «Ялсенчи прихут училищисем тата вырăс мар халăхсен ачисем унта епле вĕренни çинчен»), очерк та («Чикме уесĕнче купăста тÿни», «Хваттер хуçипе калаçни», «Чикме уесĕнчи пултăран пасарĕ») пуррине куратпăр.

Персонажсене е чăнлăх пулăмĕсене витĕмлĕ кăтартма Михайлов час-часах контраст параллелизмĕпе усă курать. Сăмахран, «Чăваш улпучĕсем» статйине вăл халăх çине икĕ тĕрлĕ пăхакан икĕ чиновника юнашар тăратни çинче никĕсленĕ. Пĕри — земство сучĕн заседателĕ Петр Федоров (Охвер), тепри — вулăс пуçĕ Сергей Афанасьев (Серкуш). Пĕрремĕшĕ халăх интересĕсене хÿтĕленĕ, тÿрĕ кăмăлпа ĕçленĕшĕн ăна аслисем сăхман парнеленĕ; иккĕмĕшĕ хăйĕн пуçлăхĕсем валли халăхран контрибуци пуçтарнă, «хăйĕн пÿрни вара хăй еннеллех кукăрălнă, пăтранчăк шывра пулă тытма пĕлнĕ Серкуш, çапла майпа пуйнăçемĕн пуйса пынă»[69].

Раççейĕн икĕ патшин кăмăлĕ ик тĕрлĕ пулнине те Михайлов «Император Чикме хулине килсе курни» статьяра çав меслетпех кăтартать. Пĕрремĕш Павел император, Хусаналла çул тытнă май, Чикмере 1798 çулти май уйăхĕнче чарăннă. Хула ăна, патшана, тивĕçлĕ чыспа кĕтсе илнĕ. Иккĕмĕш Екатеринăн та Атăл тăрăх Хусаналла Чикме тĕлĕнчен иртмелле пулнă. Хула çыннисем ăна чыслăн кĕтсе илме ятарласа вăхăтлăх кермен туса лартнă, анчах мăнаçлă хĕрарăм-патша Чикмере чарăнма шутламасть, «хăйĕн

---

[68] Михайлов С. Казанские инородцы перед памятником Державину в Казани.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 364.

[69] Михайлов С. Чувашские аристократы.— Там же, с. 193. с. 193.

галери ҫинчех... хуларан виҫ ҫухрӑм тӑварах каҫхи апат ҫисе унтах ҫывӑрма кӑмӑл тӑвать... Илтсеччӗ эпӗ, Чикмери стариксем «турӑ евӗр Фелица» вӗсен хулине ҫитсе курманшӑн пӑшӑрханса калаҫатчӗҫ»,— палӑртать автор[70].

«Чикме уесӗнчи Ишек ялӗ» статьяра автор контраст параллелизмӗн ӳкерчӗкӗсене халӑха хут вӗрентме пачах тӑрӑшманнине кӑтартас тӗллевпе тӑвать. Ялта пуп таврашне шутласа та кӑлараймӑн: «1803 ҫултанпа кунта благочиннӑй пулнӑ, 1820 ҫулта протоиерей вырӑнне те панӑ, ҫакӑ вара 1832 ҫулччен тӑсӑлнӑ. Унтанпа чин илмен виҫӗ пуп икӗ тиечукпа тата 4 причетникпа пӗрле тӑрса юлнӑ. Юлашкинчен, ял прихучӗсен штатне ҫирӗплетсен, икӗ пуппа пӗр тиечука тата икӗ причетника хӑварнӑ; пуп таврашӗсен шучӗ хальхи вӑхӑтра та ҫавӑн чухлех, тӑлӑх арӑмсемпе тата ыттисемпе пӗрле 25 кил таран пуҫтарӑнать...»[71] Ялта темиҫе чиркӳ, шкул вара пачах ҫук. «Иртнӗ вӑхӑтра,—палӑртать автор,—Ишекре урӑх халӑх ачисем вӗренмелли прихут училищи пурччӗ; анчах, шел пулин те, халӗ вӑл хупӑ, ҫав вӑхӑтрах ытти ялсенче: Шурчара, Илье пушлӑхӗнче, Қашмашра тата Чермышевӑра ҫавӑн пек училищӗсем паянччен пур»[72]. Қонтрастлӑ ӳкерчӗксем урлӑ Михайлов вулакана ҫакӑн пек шухӑш патне илсе пырать: «...Училище ку ялта та пулмаллах»[73].

Пӗрешкел пулӑмсене юнашар тӑратса танлаштарни те контраст параллелизмне ҫывӑх, анчах вӗсем хушшинче уйрӑмлӑх та пур. Пӗринче хирӗҫле персонажсемпе пулӑмсем ҫинчен сӑмах пырать, тепринче вара пӗр пек пӗлтерӗшлисене урӑх тӗллевпе юнашар тӑратаҫҫӗ: хире-хирӗҫле уйрӑмлӑхсене кӑтартма мар, вӗсем пӗр-пӗринчен хӑш енӗпе ҫывӑххине палӑртма. Акӑ автор чӑвашсемпе ҫармӑссен ҫурхи уявне — пултӑран пасарне — тутарсен ҫав вӑхӑтри сабанӗпе е сабантуйӗпе, «плуг праҫникӗпе» танлаштарать[74]. Халӑхсен ҫак икӗ уявӗ те ҫураки умӗн пулать. Вӗсене иккӗшне те «питӗ чаплӑн ирттереҫҫӗ». Тӗрлӗ халӑхӑн пӗрешкел уявсем пулнине палӑртниех вӗсене пӗр пек карта лартать, ҫавӑнпа пӗрлех ҫывӑхлатма та пулӑшать.

Михайлов хӑйӗн произведенийӗсене ӑста ҫырнӑ сӑнлӑхлӑ пейзажсемпе пуянлатать. Ҫавӑн пек ӳкерчӗксенчен пӗрне илер: «Ишек сывлӑшӗ ту ҫинчи евӗр, питӗ таса та ырӑ, ӑна ҫӳллӗ хуралт та пӳлсе тӑмасть. Пылчӑк кунта нихҫан та пулмасть темелле. Укӑлча

[70] Михайлов С. Повесть о пребывании в городе Козьмодемьянске государя императора Павла Петровича с великими князьями Александром и Константином Павловичами.— Казанские губернские ведомости, 1852, № 2.

[71] Михайлов С. Село Ишаки в Козьмодемьянском уезде.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 179.

[72] Ҫавӑнтах, 183 с.

[73] Ҫавӑнтах.

[74] См.: Михайлов С. Балдран-базар в Козьмодемьянском уезде.— Там же, с. 21.

3. Заказ № 3937.

йĕри-таврах, çавăн пекех пасар лаптăкĕнче те симĕс курăк ешерет, çак яла уйрăмах вăл илем кӳрет. Ункă шывĕ ял çумĕпех çĕрĕ туса çаврăнать, арман патĕнче вара тем анлăш сарăлса кайнă, пĕве тавра ик енчен те хăва тĕмĕсем лартса тухнă. Унта хурсемпе кăвакалсем кĕтӳпе ишсе çӳреççĕ, вĕсенчен нумайăшĕ чăвашсен, юратаççĕ вĕсем кайăк-кĕшĕк ĕрчетме. Юханшыв леш енче симĕс улăх тăсăлать, çуркунне вăл шыв айне пулать; лерелле вара, сăрт тӳпемĕсем çинче, чăваш ялĕсем хушшинче, кăпăшка анасем сарăлса выртаççĕ. Пĕтĕмĕшпе илсен, кунти вырăн питĕ илемлĕ, Шупашкарпа Çĕрпӳ ун яхăнне те пыраймаççĕ, çавăнпа ку вырăн чăваш чĕлхине тĕпчеме урăх çĕршывран килнĕ çынсене тĕлĕнтермеллипех тĕлĕнтернĕ»[75]. Çакна палăртса хăвармалла: Михайлов хăй куçĕпе мĕн курнине çырса кăтартнă, çакă вара тăван тавралăхăн ытарайми ӳкерчĕкĕсене ĕнентерӳллĕ тума май панă.

Публицист персонажсене кашнинех хăйĕн чĕлхипе калаçтарать. Анатри чăвашпа тури чăваш калаçăвĕнчи уйрăмлăхсене те вăл лайăх пĕлнĕ. Ун диалогĕнче анатри чăвашпа тури чăваш акă мĕнле пуплеççĕ:

«Анатри. Çтисам эсĕ?

Виреяль. Контисамах.

А. Хăш ялĕнче пурнатăн?

В. Çаккăнтинченех; ак манăн кил-çорт, коратни?

А. Куратăп, хăна киле яратна эсĕ?

В. Ойрăх çĕрте топмастăн полсан, хам пата, эппин, кĕрех»[76].

Публицист Чикме таврашĕнчи вырăс халăх чĕлхине тĕрĕс сăнлать. Сăмахран, «Хваттер хуçипе калаçни» очерка илер:

«— Нет, батюшка, здесь больно застращали головы и писаря мужиков-ту и сколько собрали денег-ту, кажись, большие тысячи».

«— Так-ту так, родимый, да есть у меня зять в крестьянах. Он стоит на очереди»[77].

Халăх калаçăвне тĕрĕс кăтартни произведение палăрмаллах пуянлатать, унăн витĕмлĕхĕпе ĕнентерӳлĕхне ӳстерет. Автор пĕлсе усă курнă ăсларăшсемпе каларăшсем, çунатлă сăмахсем вара произведение илемлĕхпе уçăмлăх кӳреççĕ. «Какая собака на хвост навязала вам о рекрутстве?», «Не вдавайся в обман: на то щука в море, чтобы карась не дремал», «Ныне в чувашах все такие головы поделаны, чтобы с живого шкуру драть: «Они хитры на злые выдумки» («Разговор на постоялом дворе»); «Не пустишь душу в ад, не будешь богат», «Долго вострила на них зубы», «Знал свою вину, как кошка чье мясо съела». «Деньги и камень

---

[75] Михайлов С. Село Ишаки в Козьмодемьянском уезде.— В кн.: Михайлов С. М. Труды, с. 183.

[76] Михайлов С. Анатри чăвашпа вирьял чăвашĕ хушшинчи калаçу.—Революцичченхи чăваш литератури, 1 т., 99—100 с.

[77] Михайлов С. М. Труды, с. 336.

долбят» («Злополучный сын»)—акă халăх сăмахлăхĕпе автор тĕллевлĕ усă курнин тĕслĕхĕсем.

Публицистикăпа ăслăлăх ĕçĕ-хĕлĕ Михайлова çырлахтарнă çеç мар, савăнтарнă та, мĕншĕн тесен хăйĕн ĕçĕ халăха усă кӳнине вăл лайăх ăнланнă. «Пĕр суйласа илнĕ çулпа эпĕ мĕн виличченех утма хатĕр... Чун-чĕрене тепĕр май çавăрма кая юлнă ĕнтĕ, çитменнине тата, пурнăç тĕллевĕсене улăштарни кирлех те мар, мĕншĕн тесен пĕр миллион чăвашпа çармăсран Раççейре халлĕхе эпĕ пĕрремĕш писатель. Пурне те усă кӳме вĕсенчен те кам та пулин çырмаллах»,— пĕлтерет вăл хăйĕн ырă шухăшĕсене М. П. Погодина 1860 çулхи сентябрĕн 5-мĕшĕнче янă çырура[78].

С. М. Михайловăн публицистика произведенийĕсем, пичетленнисем те, алçырăвĕ халлĕн çӳренисем те, вулакансене палăрмаллах витĕм кӳнĕ, халĕ те хăйсен хакне çухатман. П. Г. Григорьев историк: «Михайлов сĕнĕвĕсем «пушхирти пĕччен сасă» евĕрлĕ, шкулсенче кивĕ меслетсемпех вĕрентнĕ»,— тесе кăлăхах ӳпкелешет[79]. Иккĕленмелли çук, хастар та хăюллă публицистăн чĕререн тухакан сăмахĕсем тĕлсĕр-йĕрсĕр çухалман. Вĕсем Раççейĕн мал ĕмĕтлĕ ывăлĕсемпе хĕрĕсене вырăс мар халăхсен шăпине çăмăллатассишĕн, чухăнсен пурнăçне лайăхлатассишĕн, халăха хутла вĕрентессишĕн тăрăшма чĕннĕ, вулакансен ăс-хакăлĕнче ырă шухăшсемпе паха тĕллевсем çуратнă. Унсăр пуçне, Михайлов публицистики вырăс, чăваш тата мари халăхĕсен историйĕпе экономикине, культурипе этнографине тĕпчеме пулăшакан фактсемпе пуян, çавăнпа вăл тĕпчевçĕсене паян кун та хăй патне туртать.

Публицистăн творчествăлла ĕçĕ пирĕн вăхăтри вулаканшăн та хăйĕн пĕлтерĕшне çухатман. Унăн произведенийĕсем тăван халăхăн XIX ĕмĕр варринчи пурнăçне пĕлмелли паха çăлкуç пулса тăраççĕ, çавăнпа пĕрлех ырă йăла-йĕркене хисеплеме, халăхшăн чунтан тăрăшма, тӳрĕ кăмăллă та хастар пулма хистеççĕ.

Спиридон Михайлов публицистика ĕçĕнче 10 çул вăй хунă (1851—1860 çç.). 1861 çулхи январьте çĕре кĕнĕ. Çак тапхăрта «Казанские губернские ведомости», «Русский дневник», «Русский инвалид» хаçатсенче тата «Москвитянин» журналта 34 произведени пичетлесе кăларнă, ик теçеткене яхăн алçырăвĕ хăварнă. Çапла вара, вăл кĕске ĕмĕрĕнче çырнă произведенисен шучĕ пĕтĕмпе 50-ран та иртет.

Политикăлла тавракурăмĕпе Михайлов çутлăхшăн кĕрешекен çын пулнă. Ун чухнехи хресченсем пекех, вăл патша пулăшасса шаннă. Халăх япăх пурăннин тĕп сăлтавĕ феодалла-крепостла строй тата монархи пулнине вăл ăнланман. Публицист шучĕпе, халăх

[78] Записки ЧНИИ, вып. IV. Чебоксары, 1950, с. 244.

[79] См.: Григорьев П. Г. Очерки по библиографии историко-этнографической литературы, с. 14.

япăх пурăнни унăн тĕттĕмлĕхĕнчен, тӳре-шара çăткăнлăхĕпе тискерлĕхĕнчен килнĕ. Çавăнпа Михайлов халăха çутта кăларассине, тӳре-шарана хутла вĕреннĕ тӳрĕ кăмăллă чăвашсенчен лартассине тĕп вырăна хунă. Халăх тĕшмĕшлĕхрен хăтăлтăр тесен, чăвашсен те, марисен те Христос тĕнне йышăнмалла, чиркӳсенче проповедьсене тăван чĕлхепе каламалла. Шкулсенче малтан чăвашла вĕрентмелле, унтан вырăс чĕлхи çине куçмалла. Халăх училищисен тĕп задачи — тӳре-шара ĕçне тума чăвашсене вĕрентсе хатĕрлесси. Кунсăр пуçне, халăха хăйне те вулама, çырма вĕрентмелле, тенĕ вăл. Çапла ĕнтĕ, Михайлов хăй вăхăтĕнче мал шухăшлă çын пулнине куратпăр. Унăн çутлăх программинче демократиллĕ туртăмсем палăраççĕ.

Николай Золотницкий чăвашсене тата вырăс мар ытти халăхсене хутла вĕрентмелли майсем çинчен

Чăваш халăх культурине аталантарма XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринче вырăс интеллигенцийĕ сахал мар вăй хунă. Вĕсен шутне Николай Иванович Золотницкий (1829—1880) та кĕрет. Вăл Хусан кĕпĕрнинчи Шупашкар уесĕнче Урхас Кушкăра (халĕ Сĕнтĕрвăрри районĕ) çуралнă. Ашшĕ унăн вырăс пулнă. Вăл чăваш ялĕнче пупра ĕçленĕ. Çавна май пулас публицист чăвашсем хушшинче ӳснĕ, вĕсен чĕлхине лайăх пĕлсе çитнĕ. Шупашкарти тĕн училищинчен вĕренсе тухсан, Хусанти тĕн семинарине вĕренме кĕнĕ, анчах пуп пуласси ун кăмăлне кайман. Куккăшĕ В. А. Сбоев сĕннипе вăл семинарире вĕренме пăрахнă та Хусан университетне историпе филологи факультетне куçнă. Çакăнта унăн Атăл тăрăхĕнчи вырăс мар халăхсен пурнăçне лайăхрах пĕлес, вĕсене çутта тухма пулăшас туртăм çуралнă.

Золотницкий университетран 1851 çулта вĕренсе тухнă, ун хыççăн хысна пурлăхĕн Хусанти тата Вяткăри палатисенче ĕçленĕ. Вăл пуçарнипе Вятка хулинче, алăпа çырса, «Чĕнмен хăна» («Незваный гость») ятпа кулăшла хаçат кăларма пуçлаççĕ, анчах вăл икĕ номертан ытла тухайман. 1860 çулта Золотницкие «Вятские губернские ведомости» хаçат редакторне илеççĕ. Хаçатра ĕçленĕ май унăн журналистикăри пултарулăхĕ те ӳссе пырать.

Сывлăхĕ начарланнăран тата чăвашсем хушшинче пурăнас килнĕрен Золотницкий 1865 çулта Урхас Кушкăна таврăнать, литература енĕпе ĕçлет. «Чуваш кнеге» тата «Солдалык кнеге» çырать. Пĕрремĕшне чăвашсен малтанхи букварĕ. иккĕмĕшне — пĕрремĕш календарĕ темелле.

Золотницкий 1867—1872 çулсенче Хусан вĕренӳ округĕнчи чăваш шкулĕсен инспекторĕнче ĕçлет, халăха хутла вĕрентессишĕн тăрăшать. Ана тивĕçлипех чăваш чĕлхи наукин никĕсне хываканĕ

теççĕ. Ку енĕпе унăн чи пысăк ĕçĕ «Сăмах тĕпĕсен чăвашла-вырăсла словарĕ» («Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен» (1875) шутланать. Ăна автор вунă çула яхăн çырнă. Аслăлăхри пархатарлă ĕçĕшĕн ăна Вырăс географи обществи 1879 çулта чи чаплă награда — Пысăк Ылтăн медаль панă.

Елабугăран 40 çухрăмра, Шур Атăл (Кама) хĕрринчи Икское-Устье ялĕнче 1858 çулта прихут училищи уçсан, Н. И. Золотницкий пичетлес шутпа пĕрремĕш хут корреспонденци çырнă. Вăл «Елабуга хули тата Икское-Устье ялĕнчи Николаевски прихут училищи» ятпа «Вятские губернские ведомости» хаçатра 1860 çулти ноябрĕн 26-мĕшĕнче тухнă[1]. Çĕнĕ училищĕре 30 арçын ача вĕренме пуçланă. Училище çуртне туса лартма тата ăна тытса тăма çав ял çынни Е. Емельянов купса укçа панă. «...Училище ĕçĕ ăнăçса пытăр, вăл таврари общество çине ыра витĕм кӳтĕр, ку заведение никĕслекенĕн чаплă ĕмĕчĕсем йăлтах пурнăça кĕччĕр»,— çырать автор корреспонденцире. Халăха вĕрентме çĕнĕ училищĕсем уçни ăна савăнтарать, çавăн пек училищĕсем вăл ытти çĕрте те уçассăн.

Çак корреспонденцирех Золотницкий халăха çутта кăларнин тĕллевĕсене епле ăнланнине куратпăр. Асăннă ялти хресченсем харсăр та паттăр, çав вăхăтрах час-часах йĕркесĕр ĕçсе иртĕхеççĕ. Хутла вĕрентни вара «вĕсем хушшинче православи тĕнне çирĕплетме, ырă йĕрке-тирпей тата лайăх йĕркеленĕ пурнăç ăнлавĕсене аталантарса çĕнетме май парать».

Золотницкий арçынсене çеç мар, хĕрарăмсене те хутла вĕрентесшĕн. «Вяткăри хĕрарăмсен прихут училищи çинчен темиçе сăмах» корреспонденцире вăл асăннă училищĕне çирĕплетме хистет[2]. Автор шухăшĕ çапла: «Хĕрарăмсен училищин усси пысăк, унăн тытăмĕ ансат, тăкаксем пысăк мар; çавна курса, ахăртнех, ытти ху-

---

[1] Золотницкий Н. Несколько слов об Елабуге и Николаевском приходском училище в селе Икском-Устье.— Вятские губернские ведомости, 1860, 26 ноября.

[2] Золотницкий Н. Несколько слов о Вятском женском приходском училище.— Там же, 1860, 10 декабря.

ласенче те хĕрарăм училищисем тăхтаса тăмасăрах уçĕç». Ку училищĕсенче Золотницкий «мĕнпур сийри тата чи чухăн» хĕрачасене пуçламăш пĕлӳ тӳлевсĕр парасшăн.

Публицист чухăн çемьерисем те хутла вĕренесшĕн пулнине курать. Училищĕне уçсанах, унта 20 хĕрача çӳренĕ, икĕ уйăхран ку хисеп хĕрĕх пиллĕке çитнĕ. Анчах, хулара мĕн чухлĕ халăх пурăннипе танлаштарсан, вĕренекенсен шучĕ сахал пулнине асăрхаттарать Золотницкий. «Вĕренни кирлине ăнланса çитерейменни, ун пирки иккĕленесси иртсе пырать; вĕренесси уйрăм çынсен çеç мар, общество туртăмĕ пула пуçларĕ; халĕ ĕнтĕ «вĕренни — çутталла тухни» пулнине вулама-çырма пĕлменни те ăнкарать е туять; çутĕçĕ питĕ кирлĕ сăваплă ĕç пулни халăх хушшинче чăна тухать»,— палăртать Николай Иванович.

Анчах кĕпĕрнери нумай ялти хресченсем, уйрăмах вырăс мар халăхсем — черемиссем, вотяксем, пермяксем, хутла вĕреннин уссине ăнланайман-ха. Хĕрачасене шкула пачах çӳретесшĕн мар. Публицист «Уйрăм çынсем Вятка кĕпĕрнинче уçнă шкулсем çинчен» статьяра хресченсем шкула мĕншĕн шанманни сăлтавĕсене яр-уççăн кăтартать[3]. Пĕрремĕш сăлтавĕ — вĕренме кирлине тата унăн уссине ăнланманнинче. Вĕренни ял пурнăçне улшăнусем кӳнине хресчен курмасть-ха. Иккĕмĕшĕ — хут пĕлекен çын килти хуçалăхра ĕçлеме пăрахасран шикленнинче. Хресчен шкула хисеплеме пуçлатăр тесен, унта илнĕ пĕлӳпе пурнăçра усă курмалла тăвас пулать. «Апла тумашкăн шкулта вĕрентесси кĕнекери сăмахсене—уроксене ним ăнланмасăрах-пăхмасăр калама вĕреннинче мар, мĕн вĕреннине ăнланнинче тата ачасен ăнкарăвне аталантарнинче пулмалла». Авторăн тĕрĕс йĕрпе пыракан шухăшĕ пысăк пĕлтерĕшлĕ пĕтĕмлетӳ тума май парать: «Вырăс мар халăхсене илсен, вĕсем хутла вĕренесси çине тӳртĕн пăхни тăван чĕлхепе шкул чĕлхи уйрăмминчен килет; тӳррипе каласан, эпир этемлех мар тăватпăр: вотяк е черемис ачине вырăс букварĕ вĕренме лартатпăр та ăна ют чĕлхепе кĕлĕсем, катехизис, истори тата ыттине те пĕрехмай калаттаратпăр. Çапла шутлатпăр: вулама, çырма, шутлама тата ыттине те тăван чĕлхепе вĕренсен кăна вырăс мар çыншăн усăллă пулма пултарать...» Автор калаçма кăна вырăсла вĕрентесшĕн, ку тĕллеве пурнăçлама эрнере икĕ кун вĕренни те çителĕклĕ. Вотякла ăнланса вулама хăнăхсан тата вырăс чĕлхипе паллашсан, вотяк хăех вырăс кĕнекине тытать, ун çине йĕрĕнсе пăхма пăрахать. Паллах, малтан вырăс мар халăхсен чĕлхипе учебниксемпе кĕнекесем кăларас пулать.

Золотницкий хресченсен ачисене çеç мар, çамрăк рабочисемпе алăстисене те хутла вĕрентесшĕн, çак тĕллеве пурнăçа кĕртмелли

---

[3] Золотницкий Н. По поводу открытия частных школ в Вятской губернии.— Вятские губернские ведомости, 1861, 25 ноября.

майсем шырать. Ун пек майсенчен пĕри — хуласенче вырсарникунхи шкулсем уçасси. «Вяткăри вырсарникунхи шкул пĕрремĕш çурçулта» статьяра автор рабочисемпе алăстисен вĕренĕвне йĕркеленине хĕрӳллĕн ырлать, ку ĕçе чăрмав кӳрекен хуçасене сивлет[4].

Шкулта вулама, çырма тата шутлама вĕрентнипе пĕрлех, Золотницкий алĕçĕ тума та хăнăхтарасшăн. «Институтран е пансионатран чи лайăх аттестат тата парнесем илсе вĕренсе тухакансем хушшинче çипуç касса çĕлеме мар, йĕп çăрхине çип витĕрме пĕлменнисем те пур»,— пăшăрханать вăл[5]. Алĕçне вĕрентес енĕпе Макарьево ялĕнчи шкулта ырă пуçару тунă. «Кунта халлĕхе чăлха кăна çыхаççĕ, малашне вара хресчене пурнăçра хăш алĕçĕ кирлĕ, çавсене пурне те тума хăнăхтармалла; ашшĕ-амăшĕ кăмăлласан, хулари алĕçне те, сăмахран, кофта тавраш çыхма, тĕрлеме вĕрентмелле»[6].

Кунтах автор тепĕр паха шухăш калать: ашшĕ-амăшне шкула чĕнни питĕ ырăнлă. Ку вăл, пĕр енчен, шкулта ачасем мĕн тунине пĕлме май парать; тепĕр енчен, вĕреннин уссине кăтартать.

Золотницкий ачасене çаптарнине, хĕненине хирĕç тăнă. Пĕр ачана учитель тискеррĕн хĕненине çырса кăтартнă хыççăн публицист çапла калать: «...Тав турра, çавнашкал вăхăтсем иртрĕç, ун пек учительсем вилсе пĕтнĕ, çĕнĕрен çуралмĕç...»[7] Çавăн пекех «Макарьево ялĕнче уйрăм çын уçнă шкул» корреспонденцире те Золотницкий ӳт-пĕве ыраттаракан наказани парассине хирĕç пулни курăнать. «Айăпа кĕнисене наказани парасси пирки ыйтсан, сумлă вĕрентӳçĕ çапла хуравларĕ: ӳт-пĕве ыраттаракан наказани пама шутламастпăр; ачалла ашкăнакансене йĕркеллĕ тата асăрханулла пулмалли пирки асăрхаттаратпăр; хăйне хăй епле тыткаламалли йĕркесене пăссан, ăнланулăх енĕпе хĕсетпĕр, намăслантаратпăр, ӳкĕнтеретпĕр; эхер, кирлех пулсан, шкултан кăларса яратпăр»,— илсе кăтартать автор пĕр учитель сăмахĕсене[8]. Ку учителе автор шăп та лăп хăйĕн шухăшĕсене калаттарать.

Рабочисемпе алăстисен пурнăçĕ йывăррине Золотницкий «Вяткăри вырсарникунхи шкул пĕрремĕш çурçулта» статьяра уçăмлăн кăтартать, анчах класс кĕрешĕвне асăрхамасть, пур сийсене те килĕштерсе пурăнма чĕнет. «Сийсем хушшинчи кăмăлламанлăх тата тĕрлĕ сийри хĕрарăмсем пĕрне-пĕри кирлĕ пек хисеплеменни —

[4] См.: Золотницкий Н. О состоянии Вятской воскресной школы в первое полугодие ее существования.— Вятские губернские ведомости, 1861, 29 июля.

[5] Золотницкий Н. Несколько слов по поводу отчета слободского женского училища 2-го разряда за 1861—62 учебный год.— Там же, 1862, 22 сентября.

[6] Золотницкий Н. Частная школа в селе Макарьевском.— Там же, 1861, 16 декабря.

[7] Золотницкий Н. О состоянии Вятской воскресной школы в первое полугодие ее существования.— Там же, 1861, 29 июля.

[8] Золотницкий Н. Частная школа в селе Макарьевском.— Там же, 1861, 16 декабря.

вырӑс общество пурнӑҫӗнчи пӑшӑрхантаракан пулӑмсенчен пӗри; пуп таврашӗсен, купсасен, чиновниксен, мещенсен тата ыттисен пулас арӑмӗсене пӗрле вӗрентни общество пурнӑҫӗнчи ҫав киревсӗрлӗхе йӑлтах пӗтермесен те чакарма пултарать»,— палӑртать вӑл «Слободари хӗрарӑмсен 2-мӗш разрядлӑ училищин 1861—62 вӗренӳ ҫулӗнчи отчечӗ пирки темиҫе сӑмах» корреспонденцире[9].

Николай Золотницкин публицистикӑри пултарулӑхӗнче калӑпӑшӗпе чылаях пысӑк «Чӑваша хутла вӗрентмелли майсем ҫинчен» статья паллӑ вырӑн йышӑнать[10]. Ӑна хаҫатра та, уйрӑм кӗнекен те пичетлесе кӑларнӑ. Кунта автора акӑ мӗн пӑшӑрхантарать: «чӑвашсене тата вырӑс мар ытти халӑхсене Христос тӗнне йышӑнтарасси... кирлӗ пек пулса пымасть», «вырӑс мар халӑхсем валли уҫнӑ училищӗсем вӗсен ӑстӑнӗпе йӑла-йӗрке шайне кирлӗ таран хӑпартаймарӗҫ». Ҫапла вара, «вырӑс мар халӑхсене вырӑса ҫавӑрма, тӗн тата йӑла-йӗрке енӗпе вӗрентме урӑх майсемпе усӑ курас пулать».

Автор ҫакна аса илтерет: пилӗк ҫул каялла «Вятка кӗпӗрнинче уйрӑм ҫынсем уҫнӑ шкулсем ҫинчен» статьяра вӑл вырӑс мар халӑхсене хутла вӗрентмелли меслет пирки хӑйӗн шухӑшне каланӑччӗ[11]. Чӑнах та, Золотницкий «Чӑваша хутла вӗрентмелли майсем ҫинчен» статьяра маларах пичетленӗ статьясенчи шухӑшсене тарӑнлатать, малалла аталантарать. Ҫакӑнпа пӗрлех ку статьяпа маларахрисем хушшинче уйрӑмлӑх та пур: малтан ҫырнисенче вырӑс мар халӑхсене хутла вӗрентесси ҫинчен пӗтӗмӗшле каланӑ, ку статйине вара чӑвашсене хутла вӗрентес ыйтупа ятарласа ҫырнӑ. Автор хӑй шухӑшӗсене пурнӑҫа кӗртме тытӑнни, чӑваш ачисене малтанласа вӗрентмелли учебниксем хатӗрлеме пуҫӑнни ҫинчен вулакансене хӗпӗртесе пӗлтерет.

Вырӑс мар халӑхсене вырӑслатассипе хутла вӗрентесси тачӑ ҫыхӑннине палӑртать публицист. Халӑхсене ҫутта кӑларасси ҫӗнӗ училищӗсем уҫас, унта вӗренме тата вӗрентме ҫынсем тупас, пысӑкрах усӑ кӳрекен меслетсем шырас задачӑсем кӑларса тӑратать. Вырӑс мар халӑхсене вырӑслатас тата вӗсене ҫутта кӑларас ӗҫре Золотницкий вырӑс чӗлхине пысӑк вырӑна хурать. Ун шучӗпе, «урӑх халӑх ҫыннисене тата урӑх тӗн тытакансене вырӑсла лайӑх пӗлсен кӑна вулӑс правленийӗсемпе земство управисен тата ытти учрежденисен членӗсем пулма суйламалла, урӑх халӑх прихучӗсенче пуп таврашӗсем вырӑнне тата учителе вырӑсла пӗлсен кӑна лартма юрать».

Ҫапах та, тӑсать Золотницкий хӑй шухӑшне малалла, «нацио-

---

[9] Золотницкий Н. Несколько слов по поводу отчета слободского женского училища 2-го разряда за 1861—62 учебный год.— Вятские губернские ведомости, 1862, 22 сентября.

[10] Золотницкий Н. По вопросу о способах образования чуваш.— Казанские губернские ведомости, 1866, 16 декабря.

[11] См.: Вятские губернские ведомости, 1861, 25 ноября.

нальноçсем çывăхланасси, унтан пĕрлешесси, тĕпрен илсен, ĕненӳсен пĕрлĕхĕнчен килет». «Национальноçсем пĕрлешни» унăн ăнланăвĕнче урăх халăхсем вырăсланассине пĕлтерет. Çак ĕçре чи çирĕппи вырăнне тĕн ĕненĕвне хурса, вăл акă мĕнле пĕтĕмлетӳ тăвать: «Пĕтĕмĕшпе илсен, ку тăрăхри урăх халăхсем вырăссемпе тачă пĕрлешчĕр тесен, вĕсем вырăс чĕлхине пĕлни кăна сахал, Христос тĕнĕ туйăмĕпе пурăнмалла».

«Урăх халăхсене вырăса çавăрмалли» иккĕмĕш çул вăл, Золотницкий шутланă тăрăх, вырăссем йăла-йĕрке енĕпе ытти халăхсенчен çӳлерехре тăнине ăнлантарни пулать. Ку çул ăнăçлăх кӳтĕр тесен, вырăс халăхĕн урăх халăхсене çывăх тăракан сийĕсене, тĕрĕс вĕрентсе, ăс-хакăл тата йăла-йĕрке енĕпе ӳсме пулăшмалла.

Публицист çакна палăртать: çĕнĕ училищĕсем уçма мар, пуррисене тытса тăма та укçа-тенкĕ çук. «Çĕнĕ училищĕсем уçас вырăнне хăшпĕр вырăнта вĕсене тытса тăма тата вĕрентекене тӳлеме укçа çук пирки пуррисене те хупма тивет»,— ӳпкелешет вăл, анчах патша правительствине халăха хутла вĕрентес ĕç валли укçатенкĕ уйăрса пама хистес вырăнне пуп таврашĕсене шкулта тӳлевсĕр ĕçлеме ӳкĕтлет. Вĕрентекенсем пирки ыйтăва вăл çапла татса парасшăн.

Статьяра автор вырăс мар халăхсен ачисем шкула мĕншĕн çӳресшĕн пулманнине питĕ тĕплĕн тишкерет: «Кирек мĕнле ĕçпе кĕрмешме те, ун валли мĕн те пулин уйăрма та,—палăртать вăл,— çав ĕç уссине курса тăмалла е вăл çынна савăнтармалла. Вырăс мар халăхсене иртнĕ вăхăтра хутла епле вĕрентни те, халь мĕнле вĕрентни те вĕсене пачах çырлахтармасть. Мĕне тата мĕн тума вĕренеççĕ ачасем — çакна ашшĕ-амăшĕ ăнланмасть...» Çавăнпа ĕнтĕ хут вĕренесси рекрут пуçтарасси пекех йывăр тивĕç пулса тăрать. Анчах этем хăй кăмăлласа тăвакан ĕçре те ирĕксĕрленине чăтма пултараймасть. Эппин, çын ирĕксĕрлемесĕр, хăй ирĕкĕпе вĕрентĕр, ун чухне шкулта вĕренесси йывăр тивĕç пулма пăрахать.

Вырăс мар халăхсем шкултан писнин сăлтавĕсене публицист тĕрĕс кăтартать. Тĕп сăлтавĕ — вĕрентӳ меслетĕнче. Ачасене вĕсем пĕлмен-ăнланман вырăс чĕлхипе вĕрентеççĕ, çавăнпа вĕренӳ ним шухăшламасăр, пачах ăнланмасăр тумалли ĕçе куçать. Чăваш ачине вырăс букварĕ тыттарни, кĕлĕ сăмахĕсене ют чĕлхепе пăхмасăр калама вĕрентни, катехизис, истори тата ытти çинчен ăнланма çук чĕлхепе каласа пани — çынна кăлăхах асаплантарни çеç. Шкул чĕлхи ачасене пĕлӳ илме май памасть, çавна пула унта мĕн вĕрентнипе çемьере, кулленхи ĕçре, пурнăçра усă курма пултараймаççĕ.

Çак инкекрен хăтăлма автор витĕмлĕ меслет сĕнет: ачасене малтанласа тăван чĕлхепе вĕрентмелле. Амăшĕн чĕлхипе усă курни вĕрентессин пĕрремĕш тĕллевне пурнăçлама —«ачасен шухăшлав вăйĕсене вăратма, çав вăйсене тивĕçлĕ çулпа яма» май

парать. Ача тăван чĕлхепе шухăшлать, каласса та шухăшĕсене тăван чĕлхепе калать. Чăваш ачине хут вырăсла вĕрентсен, унăн шухăшĕ хăй тĕллĕн аталанасси сӳнсе ларать. «Училищĕсенче чăваш ачисене малтанласа тăван чĕлхепе вĕрентмелле туни, урăхла каласан, вĕсене амăшĕн чĕлхипе ăнланмалла вĕрентме пуçлани,— çырать Золотницкий,— чи малтанах ашшĕ-амăшне вĕренӳ уссине ăнланма тата ун уссине, мĕнлерех калас, сĕртĕнсе пăхма май парать, çавăнпа пĕрлех вĕренекенсем пĕлӳ илессине çăмăллатать, хут вĕренсе ăстăна аталантарни мĕн тери пахине килйышра сăмахпа та, ĕçпе те кăтартма пулăшать. Çакă вара, эпĕ çирĕп ĕненнĕ тăрăх, вырăс мар халăхсене хут вĕренессинчен пăрăнма пăрахтармалли, вĕренес кăмăл çуратмалли тата вĕренекенсем шыраса тупас ыйтăва татса памалли пĕртен-пĕр çул пулса тăрать».

Шухăшсене çирĕплетме автор тĕслĕхсем илсе кăтартать. Чăваш ачисене 15 çула яхăн вĕрентекен пуп каласа пани интереслĕ: «Ман прихутра хут пĕлекенсем пайтах, анчах кĕнеке тăрăх вуланине пĕри те ăнлантарса параймасть; эпир (вĕрентекенсем) тахçанах чăвашла вĕрентме тытăнмалла, ун чухне вара экзаменаторсем чĕлхене пĕлмен пирки ачасем еплерех вĕреннине тĕрĕслеймен пулĕччĕç...»

Урăх халăх ачисене вырăсла вĕрентме йывăррине тата усăсăррине нумайăшĕ ăнланнă. Сăмахран, шыв турттаракан Ефим пичче, вулама-çырма вырăсла вĕренсе терт курнăскер, çапла шухăшлать: «...Чăваш вырăсла пĕрех вырăс пек вĕренме пултараймасть; ăна вĕрентесси те çав тери кансĕр, вĕренесси те калама çук йывăр».

Золотницкий чăваш чĕлхине уйрăм предмет вырăнне вĕрентмелле тесе каламан. Ун шухăшĕпе, ачасен тăван чĕлхипе пуçламăш тапхăрта — вулама, çырма, шутлама вĕрентнĕ чухне çеç усă курмалла. Анчах ун чухне çак сĕнĕве те хирĕç тăнă, тăван чĕлхепе вĕрентни урăх халăхсене вырăслатас тĕллеве пурнăçлама чăрмантарать тенĕ. Золотницкий вырăс мар халăхсене хисеплени, хӳтĕлени тата шкулта малтанхи тапхăрта ачасен тăван чĕлхипе усă курмалла тени иртнĕ ĕмĕрĕн 60-мĕш çулĕсенче малалла пысăк утăм туни пулнă. Вăл ачасен тăван чĕлхине хӳтĕлесе калани вырăссен паллă педагогĕ-демократĕ К. Д. Ушинский (1824—1870/71) каланипе пĕр килсе тухать. «Тăван сăмах» (1864) кĕнекере Ушинский ачапăчан тăван чĕлхине «тĕлĕнмелле педагогпа» танлаштарать.

«Чăваша хутла вĕрентмелли майсем çинчен» статьяра аворăн урăх халăхсене вырăслатас тата миссионерла туртăмсем ытти статьярисенчен те вăйлăрах палăраççĕ. «Халăх чĕлхипе малтанласа вĕрентни урăх халăхсене вырăслатма пĕртте чăрмантармасть, пачах урăхла, май пур таран хăвăртрах вырăслатма пулăшакан витĕмлĕ меслет пулса тăрать»,— çырать вăл. Урăх халăхсене вырăса çавăрма шутланин сăлтавне Золотницкий вĕсен çырулăх çуккипе ăнлантарнă.

В. К. Магницкий «Чăваш кĕнеки» ятпа Хусанта рецензи çырса кăларать[12]. Унта вăл Н. И. Золотницкий хатĕрлесе пичетленĕ кĕнекене ырлать, çавăнпа пĕрлех рецензент чăваш шкулĕсем валли «Малтанхи кĕнекесем» кăларни вĕсем малалла чăвашла кĕнекесем тăрăх вĕренессине пĕлтерменнишĕн, чăвашсем хăйсем валли çавăн пек кĕнекесем хатĕрлесе кăларайманнишĕн пăшăрханать. Апла пулсан, Магницкий чăваш литературине аталантарас шухăшлă.

Ку ыйтупа Золотницкий шухăшĕсем урăхла пулнă. Рецензента вăл асăннă хаçатрах хивре сăмахпа хуравлать: «Эпир çапла шутлатпăр: чăвашсен хăйсен литератури пулманни... вырăс православишĕн тăрăшакансене çав урăх халăха хăвăртрах çутта кăларма тата вырăса çавăрма пулăшать, çак тĕллевсене пурнăçлама кирлĕ кĕнекесене чăвашсем хăйсем çырса кăларайман; кирлине кĕретĕнех курса, эпир православие шанчăклăрах сарас тата вырăсла вулама-çырма вĕрентессине çăмăллатас тĕллевпе, малтан вĕренмелли учебниксене вырăнти халăх чĕлхипе кăларма тăрăшатпăр (вĕсене вырăс саспаллисемпе çыратпăр), анчах кам та пулин çав урăх йăхсем валли халăх литератури тума шут тытсан, вăл кирек кам пултăр, чи малтан ăна хирĕç тăратпăр, çавнашкал хăтланăва кирек епле пулсан та путлантаратпăрах»[13].

Патша тарçисем вырăс мар халăхсен шкулĕсенче тăван чĕлхепе вĕрентессине хирĕç тăнă, çав халăхсен чĕлхипе кĕнекесем куçарса кăларма чарнă. XIX ĕмĕрĕн 60-мĕш çулĕсенче çав шухăша Пăва уесĕнчи училищĕсен совечĕн председателĕ А. И. Баратынский пичетре пĕр пытармасăрах калать. «Пăва уесĕнчи ют йăхсен пуçламăш училищисене лайăхлатасси çинчен» статьяра вăл тăван чĕлхене шкула кĕме çул уçасшăн тăрăшакансене сиенлĕ ĕç тăвакансем вырăнне хурать[14].

Хаçат редакцийĕ те çав автор майлах çаптарать. «Тӳррипе каласан, эпир Золотницкий шухăшĕпе пачах килĕшместпĕр, пурнăç хăйне унталла та кунталла сĕтĕрнĕ çĕртех вăл чăваш калаçăвĕпе унăн пурнăçне чĕлхе хайламалăхах пĕлсе çитнине те, чиркӳ кĕнекисене çав чĕлхене тĕрĕс куçарма пултарнине те ĕненсех пĕтерейместпĕр; çитменнине тата, пĕлекенсем каланă тăрăх, ку калаçура пĕтĕмлетӳллĕ ăнлавсене палăртакан сăмахсем çук. Çак пĕтĕм ĕç мĕн тума кирлĕ-ха? Золотницкий г-н чăваш калаçăвне тĕпĕ-йĕрĕпе пĕлнине ĕнентерме пулсан кăна; ку ĕçрен урăхла усă кĕтместпĕр эпир»,— тенĕ хаçатăн çав номерĕнчи умстатьяра.

---

[12] Магницкий В. «Чуваш кнеге».— Справочный листок г. Казани, 1867, 19 декабря.

[13] Золотницкий Н. По поводу статьи о «Чуваш кнеге».— Справочный листок г. Казани, 1867, № 143.

[14] См.: Баратынский А. И. Об улучшении начальных инородческих училищ Буинского уезда.— Современный листок политических, общественных и литературных известий (СПб), 1867, 19 и 23 августа.

Ку хаçата ĕненес пулсан, чăваш халăхĕн çыру чĕлхи мар, калаçу чĕлхи те çук. Ăна хайламалла иккен. Çавăнпа ку чĕлхепе шкулта вĕрентесси, кĕнекесем куçарса кăларасси пирки калаçма та кирлĕ мар имĕш. Чăваш халăхĕ хăй вара йăлтах урăхла шухăшланă. Пăва уесĕнчи Çĕнĕ Йĕлмелти хресчен ывăлĕ Степан Иванов Пасарлă Упи ялĕнчи училищĕне çур çул кăна çӳренĕ, çав хушăра азбукăна ăнкарма çеç пуçланă. Анчах вăл ăна та, кăна та пĕлесшĕн çуннă. Хăй тĕллĕнех вырăсла калаçма хăнăхнă. Тăван ялĕнче ун чухлĕ кĕнеке вуланă çын урăх пулман. Хăй тĕллĕн вĕренсех, вăл удельни приказĕн писарьне, унтан Чĕмпĕрти удельни кантурĕн писарьне тухнă. Каярахпа ăна удельни кантурĕнчи столоначальника пулăшаканĕ вырăнне те шанса панă. Ăна земски управа членне тата училище совечĕн членне суйланă.

С. И. Иванов 1867 çулти июлĕн 11-мĕшĕнче Н. И. Золотницкие çапла çырса янă: «Ырă çыннăмăр Николай Иванович. Эсир парса хăварнă «По вопросу о способах образования чуваш» брошюрăна тата «Сӧлдалык кнеге» календаре эпĕ питĕ кăмăлласа вуларăм, Сире чĕререн тав туни çинчен пĕлтерме васкатăп. Эпĕ Сирĕн шухăшăра хамăн нумай юлташсене каласа патăм тата хут пĕлмен хăшпĕр чăвашсене «Сӧлдалык кнеге» календарьте мĕн çырнине вуласа кăтартрăм, кашнинчех ырласа каланине илтрĕм. Кашниех Сирĕн шухăша тĕрĕс тесе шутлать тата чаçрах пурнăçа кĕртесшĕн»[15].

Çапла ĕнтĕ, Н. И. Золотницкин çутĕçĕнчи тĕллевĕсене чăвашсем ырлани С. И. Иванов çырăвĕнчен яр-уççăн курăнать. Халăх хăйĕн чĕлхине хисеплеттересшĕн, тăван чĕлхепе çырнă кĕнекесем вуласшăн, вĕсем тăрăх вĕренесшĕн. Сăмах май каласан, Степан Иванов тăван чĕлхе пĕлтерĕшне «Пăва уесĕнчи хресченсен хут вĕренме кăмăл пулманнин сăлтавĕсем тата вĕсене пĕтермелли майсем» статьяра тата «Современный листок» умстатйи пирки хресчен çырнă заметкăра» ĕнентерӳллĕ тĕслĕхсемпе уçса панă, Н. И. Золотницкий вырăс мар халăхсене тăван чĕлхепе вĕрентме тăрăшнине тата чăвашла кĕнекесем кăларнине ырланă[16].

Педагогика литературинче Вăтам Атăл тăрăхĕнчи вырăс мар халăхсене хут вĕрентес йĕркене Н. И. Ильминский пуçарса янă тени ытларах палăрать[17]. Тĕрĕссипе илсен, Н. И. Золотницкин «Вятка кĕпĕрнинче уйрăм çынсем уçнă шкулсем çинчен» статйи 1861

---

[15] Иванов С. И. Письмо Н. И. Золотницкому от 11 июля 1867 г.— Справочный листок г. Казани, 1867, 15 октября.

[16] См.: Иванов С. Записка о причинах равнодушия крестьян Буинского уезда к делу грамотности и о способах к устранению тех причин.— Справочный листок г. Казани, 1867, 5, 7, 9 ноября; Заметка крестьянина на передовую статью «Современного листка».— Казанские губернские ведомости, 1868, 25 февраля.

[17] Ильминский Николай Иванович (1822—1891) — вырăс педагогĕ. Хусанта пурăнса, Вăтам Атăл тăрăхĕнчи халăхсене хут вĕрентес енĕпе ĕçленĕ, çак ĕçе миссионерла тĕллевсемпе тунă.

çулта пичетленнĕ[18]. Вырăс мар халăхсене тăван чĕлхепе вĕрентме кирлине вăл чи малтан çак статьяра калать. Н. И. Ильминский вара çапла тума пичетре каярахпа, 1863 çулта, «Урăх халăхсене хăйсен тăван чĕлхине куçарнă кĕнекесемпе вĕрентесси çинчен» статьяра сĕнет[19].

Николай Золотницкий Раççейре ирĕклĕхшĕн пынă кĕрешĕвĕн иккĕмĕш тапхăрĕнче—революциллĕ демократсен юхăмĕ вăй илнĕ вăхăтра ĕçлесе пурăннă. Вĕсем халăха нушаллă пурнăçран, тĕттĕмлĕхрен хăтарассишĕн кĕрешнĕ. Ку юхăмăн пуçĕнче Н. Г. Чернышевский (1828—1889) тата Н. А. Добролюбов (1836—1861) пулнă. Тӳрех каламалла, Золотницкий революцилле шухăшсенчен аякра тăнă, апла пулин те, халăха тĕттĕмлĕхрен хăтарас, ăна çутта кăларас юхăма хастарлă хутшăннă. Вăл уйрăмах Атăл тăрăхĕнчи вырăс мар халăхсен пурнăçне çăмăллатасшăн тăрăшнă. Çакна унăн публицистики уçăмлăн çирĕплетет.

Золотницкин эпир пăхса тухнă произведенийĕсем çутĕç ыйтăвĕсемпе çырнă публицистика шутне кĕреççĕ. Вăл кашни материалах пресса валли тĕплĕн хатĕрленсе çырать. Сăмахран, «Уйрăм çынсем Вятка кĕпĕрнинче уçнă шкулсем çинчен» статьяна çыриччен ку ыйтупа маларах мĕн пичетленине тимлĕн пăхса тухать, хăйĕн шухăшĕсене çирĕплетме «Русский вестник» журналти «Хресченсене вĕрентесси» тата «Вятские губернские ведомости» хаçатри «Вятка кĕпĕрнинчи Пермяксем çинчен кĕскен çырнисем» статьясенчи цитатăсем илет[20].

Кирек хăш материалта та Золотницкий фактсемпе пулăмсене тĕпĕ-йĕрĕпе тишкерет, вĕсем хушшинчи сăлтав çыхăнăвĕсене палăртать. Акă, Вяткăра вырсарникунхи шкула çӳрекенсем йышлă мар. Мĕнрен килет-ши çакă? Пĕрремĕшĕ—вырсарникун тата тĕн праçникĕсенче вĕренни те, вĕрентни те çылăх имĕш. Публицист çакăнпа килĕшмест, хирĕçлемелли сăлтавĕсене те тупать: Христос тĕнĕпе йĕрке-тирпей никĕсĕсем тăрăх, вĕренме кирек хăçан та юрать, ытти кун рабочисемпе алăстисем яланах ĕçре. Вырсарникунхи шкулта вĕренекенсен шучĕ пĕчĕк пулнин тепĕр сăлтавĕ вăл — занятисем иттерме вăхăт сахал уйăрнинче... Çапах тĕп сăлтав урăххинче — хуçасем хăйсем патĕнче ĕçлекенсене шкула çӳреме чараççĕ.

Çапла вара, публицист фактсемпе пулăмсене тата вĕсемпе çыхăннă лару-тăрăва тĕплĕн тишкерет. Унăн корреспонденцийĕсемпе статйисенче критика чылаях паллă вырăн йышăнать. Вăл хăй

---

18 Золотницкий Н. По поводу открытия частных школ в Вятской губернии.— Вятские губернские ведомости, 1861, 25 ноября.

19 Ильминский Н. И. Об образовании инородцев посредством книг, переведенных на их родной язык.— Православное обозрение, 1863, март.

20 См.: Образование крестьян.— Русский вестник, 1860, № 10, с. 336—339; Н. Бл. Заметки о Пермяках Вятской губернии.— Вятские губернские ведомости, 1861, 11 ноября.

вăхăтĕнчи социаллă танмарлăхпа пусмăра курмасть мар. Акă, «Вяткăри вырсарникунхи шкул пĕрремĕш çурçулта» статьяра Золотницкий алăсталăха вĕренекенсем прaçник кунĕ те вăхăтпа хăйсене кирлĕ пек усă курма пултарайманнине палăртать. Пĕрисене мастерскойра дневальнăя лартаççĕ, теприсене килте пулăшма хăвараççĕ, виççĕмĕшсене прaçник кунĕсенче те тӳлемесĕр ĕçлеттереççĕ. Çавăншăн публицист хуçасене сивлет, анчах тӳрĕ çивĕч сăмахпа мар, систерсе, вăлтса каласа.

Акă пĕр тĕслĕх: «...Хуçасем арçын ачасене шкула мĕн пирки яманнине пĕлес килет: вĕренекенсем хăйсенчен ăслăрах пуласран е теплерен Алăстисен Уставне вуласран шикленеççĕ-ши, кирлĕ чухне пуçлăхсене çăхав çырса парасран хăраççĕ-ши (сăмахпа калани нимех те мар, ун çине ал сулма та пулать); тен, ĕç укçине чакарса панине асăрхамасăр хăварттарасшăн е вĕренекенсем, шкула 5—6 хут кайса, унта çепĕç пупленĕрен хăйсене хĕненине тӳсейми пуласси, е мĕн те пулин урăххи пăшăрхантарать-ши; анчах халлĕхе пĕлместпĕр — çавăнпа калама та кирлĕ мар, пĕлсен вара калăпăр»[21]. Çапла йăвашлатать сивлекен сăмахсене автор.

Пĕтĕмĕшле илсен, Золотницкий хăй вăхăчĕшĕн мал туртăмлă публицист пулнă, пичетри сассипе телейсĕр шăпаллă вырăс мар халăхсене хӳтĕленĕ. Вулакансене вăл «урăх халăх çынни те çынах» пулнине ĕнентерет[22]. Унăн тĕп тĕллевĕ—вырăс мар халăхсене, çав шутра чăвашсене те, хутла вĕрентесси. Çутлăхшăн кĕрешекен публицист ачасене малтанхи вăхăтра тăван чĕлхепе вĕрентесси пирки çĕнĕ сăмах калать. Публицистика ĕçĕ Золотницкие çутĕç задачисене татса пама пулăшнă. Унăн çутĕçĕпе публицистикăри пултарулăхĕ пĕр-пĕринпе тачă çыхăннă, пĕри теприне пулăшнă, иккĕшĕ пĕрле чăваш культурине малалла аталантарма май панă.

* * *

Чăваш çутлăх юхăмĕн пуçламăш тапхăрĕнчи публицистика пирки пĕтĕмлетсе каласан, çакна палăртса хăвармалла: ун чухнехи публицистсем хăйсем умне лартнă тĕллевсем пысăках пулайман. Çутлăхшăн кĕрешекенсен пĕрремĕш ăрăвĕ халăх тертленсе пурăннин сăлтавне тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхре курнă, çавăнпа хут вĕрентессине тата пĕлӳ сарассине хăйĕн тĕп тĕллевĕ тесе шутланă. Чăваш публицистикин малтанхи калчисем питĕ йывăр шăтса тухаççĕ, мĕншĕн тесен ку халăхăн ун чухне пресса мар, ятарлă çырулăх та пулман.

[21] Золотницкий Н. О. состоянии Вятской воскресной школы в первое полугодие ее существования.— Вятские губернские ведомости, 1861, 29 июля.

[22] См.: Золотницкий Н. По вопросу о способах образования чуваш.—Казанские губернские ведомости, 1866, 16 декабря.

Пирвайхи чăваш публицисчĕсем прогрессивлă вырăс журналисчĕсем пулăшнипе кăна пичетре хăйсен сассине пама пултарнă. Вĕсене вырăс журналисчĕсем çырма вĕрентнĕ, хăйсен прессинче пичетленме май туса панă. Чăваш публицистики хăйĕн аталанăвĕнче вырăс общество шухăшлавĕн мал ĕмĕтлĕ туртăмĕсен йĕрĕпе пынă, вырăс публицистики ӳсĕмĕн никĕсĕ çинче аталаннă.

ЧĂВАШ ПУБЛИЦИСТИКИНЧЕ ÇУТЛĂХПА ДЕМОКРАТИ ТУРТĂМĚ ВĂЙЛАННИ (1867—XIX ĔМĔР ВĔÇĔ)

Чăвашсене наци çулĕпе аталантармалли программа И. Я. Яковлевăн публицистикăри пултарулăхĕнче

В. И. Ленин, РКП(б) X съездĕнче ЦКК членне суйланă Т. С. Кривов чăваш пулнине тата Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче вĕреннине пĕлсен[1], унпа калаçнă чухне ку шкула никĕсленĕ И. Я. Яковлев çинчен çапла калать: «Паттăр чун-чĕреллĕ çав çын. Мĕнле йывăрлăхсенче тăван халăхне аллă çул çутталла туртнă!»[2]

Чăваш халăхне çутта кăларассишĕн ырми-канми кĕрешнĕ паттăр — И. Я. Яковлев (1848—1930) нумай енлĕ ĕçĕ-хĕлĕпе хăй вăхăтĕнчи çынсене çеç мар, пире те тĕлĕнтерет, савăнтарать. Чаплă педагог пулнипе пĕрлех вăл шкулта вĕренмелли кĕнекесем çырса кăларнă, халăх юрри-сăввисене, юмах-халапĕсене пухнă, ача-пăча валли кĕске калавсем хайланă, вырăсларан чăвашла куçарнă. Кунсăр пуçне, хаçат-журналта публицистика произведенийĕсем пайтах пичетленĕ.

Иван Яковлевич Яковлев Чĕмпĕр кĕпĕрнинчи Пăва уесĕнче Кăнна Кушкинче (халĕ Тутар АССРĕнчи Теччĕ районĕ) чухăн хресчен çемйинче çуралнă, çуралсан темиçе кунранах сĕм-тăлăха тăрса юлнă. Ăна Пахом Кириллов хресчен усрава илет, ырă кăмăллă ашшĕ ырăнне пулать. Севастополе хӳтĕлесе паттăра тухнă-скер, усрав ывăлне хуçалăха юрăхлă çын тума тăрăшать, ачаранах ĕçе хăнăхтарать. Çиччĕре-саккăртах Иван сӳрене те, сухана та, çӳрет, вырма та хăнăхать, çăпата хуçма та вĕренет.

Иван 1856—1860 çулсенче Пăрăнтăкри удел училищинче вĕренет. Лайăх вĕреннĕрен ăна Чĕмпĕре, арçын гимназийĕ çумĕнче

---

[1] Тимофей Степанович Кривов (1886—1966) — Ĕпхӳ рабочийĕ, 1905 çултанпа парти членĕ, вырăссен пĕрремĕш революцине тата Октябрьти социализмла аслă революцие активлă хутшăннă, çĕршывра Совет влаçне туса хурассишĕн хастарлă кĕрешнĕ. Каярахпа партипе совет органĕсенче ĕçленĕ. РКП(б) X съезчĕн делегачĕ. Социализмла Ĕç Геройĕ.

[2] И. Я. Яковлев в воспоминаниях современников. Чебоксары, 1968, с. 20.

çĕнĕрен йĕркеленĕ çĕрвиçевçисем-пе таксаторсен класне яраççĕ. Тăватă çултан вăл хăй тĕллĕн ĕçлекен çĕрвиçевçи пулса тă-рать. Чĕмпĕр кĕпĕрнинчи ялсем тăрăх çĕр виçсе çӳреме тытă-нать. 1867 çулта гимназин V класне кĕрсе, 1870 çулта унтан ылтăн медальпе вĕренсе тухать. Çав çулхинех Яковлев Хусан университетне вĕренме каять. Ун-та вĕреннĕ вăхăтра чăвашсен çĕ-нĕ çырулăхне пуçарса ярас ĕмĕт-не пурнăçа кĕртет. 1871 çулта чăваш алфавичĕ тăвать. Çав ал-фавитпа усă курса, чăвашла букварь пичетлесе кăларать. Ку кĕнеке часах пур шкулсене те çитет. Çавăн тăрăх ачасем тăван чĕлхепе вулама, çырма вĕре-неççĕ.

Хусан университетĕнчен Яковлев 1875 çулта вĕренсе тухать, ăна Хусан вĕренӳ округĕнчи чăваш шкулĕсен инспекторне лартаççĕ. Вăл малашнехи пĕтĕм кунçулне чăвашсене çутта кăларас, тăван халăх культурине хăпартас тата унăн пурнăçне çăмăллатас ĕçе па-нă. И. Я. Яковлев тăрăшнипе чăваш шкулĕсем нумай уçнă, вĕ-сенче ĕçлеме Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче учительсем хатĕрленĕ. Çак ĕçре ăна В. И. Ленин ашшĕ — И. Н. Ульянов педагог-демократ тăванла пулăшнă.

Яковлев халăхшăн тăрăшни патша самодержавине килĕшмен. Округри чăваш шкулĕсен инспекторĕн должноçне 1903 çулта пĕ-тернĕ. Яковлев Чĕмпĕрти чăваш шкулĕн инспекторĕнче çеç юлнă. Тем тери йывăр пулин те, вăл хăйĕн пархатарлă ĕçне пăрахман. Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче Яковлев 1922 çулчченех ĕçленĕ, кайран Мускавра пурăннă, унтах 1930 çулта вилнĕ.

Феодализм йĕрки йăшни, капитализм аталанма тытăнни Раç-çейре XIX ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринче уйрăмах вăйлă палăрать. Унпа пĕрлех революцилле рабочи класăн йышĕ ӳсет. Пусмăрлă пурнăç ĕçхалăхне вăйлăрах та вăйлăрах тарăхтарать. Хресчен пăлхавĕсен хисепĕ çулсерен хушăнать. Патша правительстви халăх вăй илсе пурнăç йĕркисене хăйне майлă улăштарма тытăнасран хăраса ӳкет; çĕршывра пуçпулса тăрассине хăй аллинчен вĕçертес мар тесе, ирĕксĕрех хăй ăссĕн улшăнусем тума тытăнать. 1861 çул-хи февралĕн 19-мĕшĕнче крепостла правăна пăрахăçласси çинчен манифест кăлараççĕ. Манифест хресченсене çĕр улпучĕсене тӳр-

рĕн пăхăнса тăрассинчен хăтарать. Хыснана пăхăнса тăнă хресченсене, çав шутра чăваш хресченĕсене те, хăшпĕр çăмăллăхсем парам пекки тăвать.

Çак реформа хыççăн çĕршывра халăха хут вĕрентес енĕпе те хăшпĕр улшăнусем пулса иртеççĕ. «Пуçламăш училищĕсен йĕркисене» туса хатĕрлеççĕ[3]. Çĕнĕ йĕрке прихутри тата миссионерла шкулсемпе пĕрлех чиркӳпе çыхăнманнисене те уçма ирĕк панă. 1870 çулхи мартăн 26-мĕшĕнче «Ют йăхсене хут вĕрентмелли майсен правилисене» йышăнаççĕ[4]. Ун тăрăх вырăс мар халăх ачисем валли уçнă шкулсен кĕçĕн класĕсенче тăван чĕлхепе вĕренме ирĕк параççĕ.

Çакăнпа пĕрлех патша правительстви вырăс мар халăх ачисем самодержавие хирĕç пыракансем пуласран питĕ хăранă. Çавăнпа вăл вырăс мар шкулсене хăйĕн аллинче çирĕп тытнă. «Ют халăхсем» валли чиркӳсем уçнă, тĕн кĕнекисем ытларах кăларма пикеннĕ. Тĕн вĕрентĕвне сарас тĕллевпе тăван чĕлхепе вĕрентме те ирĕк панă. Чăрмавсем пысăк пулнă пулин те, тăван чĕлхепе усă курма ирĕк пани чăваш çырулăхĕпе илемлĕ литературине тата публицистикине аталанма çул уçнă.

Яковлев ача-пăча валли кĕске калавсем çырнă, вырăсларан чăвашла куçарнă. Унăн произведенийĕсемпе куçарăвĕсем «Букварь для чуваш» кĕнекере пичетленсе пынă. Чăваш ачисен букварĕ 1872—1919 çулсенче 33 кăларăмпа тухнă. Унта «Автан», «Арман туни», «Чакак» калавсем, «Сармантей» юмах тата ытти произведенисем те пичетленнĕ. И. Яковлевăн ача-пăча калавĕсем сюжечĕпе тата темипе Л. Толстой, К. Ушинский, И. Крылов произведенийĕсене çывăх тăраççĕ. Вĕсем ĕçе юратма, аслисене хисеплеме, тавçăруллă пулма вĕрентеççĕ, ачасен пĕлĕвне ӳстереççĕ, тавракурăмне сараççĕ.

Яковлевăн илемлĕ литературăри ĕçĕ чăваш ачисем валли букварь, шкулта тата килте вуламалли кĕнекесем кăларассипе çыхăннă пулсан, тăван халăх шăпи пирки пăшăрханни, ăна çутта кăларассишĕн тата культурине ӳстерессишĕн тăрăшни унăн публицистикине çуратнă. Прессăра вăл гимназие кĕрес умĕн пичетленме пуçлать. Пирвайхи произведенийĕ —«Чăваш уявĕ учӳк»[5].

Яковлев периодика пичетне хутшăнасси çав вăхăтра «Симбирские губернские ведомости» тата «Справочный листок г. Казани» хаçатсенче чăвашсен пурнăçне тата йăли-йĕркине пăсса кăтартакан статьясем çапăнса тухнинчен килнĕ. Тĕслĕхрен, А. Пантусов «Кăрмăш уесĕнчи чăвашсен тĕшмĕшлĕхĕ» статья пичетленĕ[6].

[3] «Положения о начальных училищах».

[4] «Правила о мерах к образованию инородцев».

[5] Чувашский праздник учюк.— Симбирские губернские ведомости, 1867, 28 марта, 4 апреля.

[6] Пантусов А. Чувашские поверья в Курмышском уезде.— Симбирские губернские ведомости, 1867, 23 и 28 февраля.

Унта вăл чăвашсене ĕненмелле мар мĕскĕн те тăрлавсăр туса кăтартнă. Яковлев хăй В. Магницкин «Чăвашсем çĕнĕ çула (сурхурие) уявлани» статйине асăнать[7], ăна хирĕçлесе каламаллисем пуррине палăртать. «Казанский справочный листок» хаçатра,— çырать вăл,— эпир чăваш уявĕ сурхури çинчен çырса кăтартнине вуларăмăр... Пирĕн шутпа, çав статья авторĕ сурхури уявне ытла та пысăка хурать»[8].

Чăваш халăхĕ епле, ăна çав халлĕн кăтартмалла пулнă вулакансене. Çак тĕллеве пурнăçа кĕртет те ĕнтĕ Яковлев асăннă очеркра. Ку произведенире хĕрӳллĕ полемика пытанса тăрать. Учӳк халăх йăли-йĕркине çирĕппĕн кĕнĕ питĕ чаплă уяв пулнине кăтартнă унта. «Ĕмĕрсем хушши ирттерекен çак калама çук лайăх уяв киремете пуççапас йăларан тăрса юлнă, вăл тĕрĕс-тĕкел сыхланнипе чăваш чăнласах мухтанать...» — пĕлтерет Яковлев очерк пуçламăшĕнчех.

Уявăн тĕнпе çыхăнман енне — тĕрлĕ вăйăсене, вăй тата çивĕчлĕх енĕпе ăмăртнине автор уйрăмах илемлĕ çырса кăтартать. Чăвашсен икĕ уявне — сурхурипе учӳка — танлаштарни вулас кăмăла ӳстерет. Сурхури — яш-кĕрĕмĕн хĕллехи уявĕ. Ун чухне юмăç пăхасси те пулать. «Пирĕн шутпа, сурхури тĕнпе пачах çыхăнмасть. Ку вăл тырпул епле пуласси çинчен юмăç пăхса тавçăрас шутпа авалтанпах ирттерекен йăла кăна. Тепĕр тесен, чăвашсем ташласа савăнма пухăнас йăлана та сурхури теççĕ»,— çырать автор. Вăл малалла çапла тăсать: «Ăнланмалла ĕнтĕ, сурхурие уявлани, эпир çак сăмахпа усă курма килĕшетпĕр пулин те, нимĕнле усă та кӳмест: ни тĕн енĕпе, ни общество пурнăçĕнче». Яковлев-этнограф кунта тĕрĕссине калать: сурхури вăхăтĕнче парне кӳмеççĕ, кĕлтумаççĕ, общество совечĕсене пухмаççĕ.

Ку уяв çĕрĕçĕпе выльăх-чĕрлĕх ĕрчетессине хӳтĕлекен турăсене пуççапнă май пуçланса кайнă. Юмăç пăхасси те асамлă вăйсене ĕненнипе çыхăннă. Çав вăйсене этем ăнланма пултараймасть имĕш. Вĕсен тĕллевĕсене юмăç пăхса кăна пĕлме пулать тесе шутланă. Çавнашкал тĕшмĕшлĕх акă мĕн патне илсе пынă: тертленсе пурăнакан çынсем пурнăçăн хуçи хăйсем пулнине туйма пăрахнă. Юмăç пăхассипе çыхăннă сурхури праçникĕ обществăна чăнах та усă кӳмен. Çапла ăнланмалла Яковлевăн маларах илсе кăтартнă шухăшне.

Учӳк пачах урăхла уяв шутланнă. Вăл чăвашсен пурнăçĕпе те, вĕсем киремете пуççапассипе те тачă çыхăннă. Чăваш ăна «питĕ пысăка хурать», «ку уявра чăваш нацийĕн мĕнпур уйрăмлăхĕсем, киремете пуççапасси тата общество пурнăçĕн пĕтĕм никĕсĕсем

---

[7] Магницкий В. Празднование чувашами нового года (соргоры).— Справочный листок г. Казани, 1867, 7 февраля.

[8] Симбирские губернские ведомости, 1867, 28 марта.

туллин паларҫҫӗ». Учӳка уйри ӗҫсем умӗн ирттернӗ. Кунта хресченсем пӗрле ӗҫлесси, пӗр-пӗрне пулӑшасси ҫинчен калаҫса татӑлнӑ. Чухӑнсем вара хулӑн енчӗклисем патӗнче тарҫӑра ӗҫлеме кӗрӗшнӗ.

Уяв ӳкерчӗкӗсене репортаж калӑпӗпе туса, эпизодсен чӗрӗлӗхӗпе автор вулакан тимлӗхне тыткӑнлать. «Вӑкӑр е ӗне пӗҫерме кӑвайт хураҫҫӗ...— ҫырать Яковлев. —Парне кӳмелли аш янӑ хурансем айӗнче вут ҫӗрӗпех ҫунать; парнене ҫӗрӗпех тенӗ пек пӗҫерепҫӗ; ҫав вӑхӑтра кашниех хӑй пӗлнӗ пек савӑнать: хӗрсемпе каччӑсем ташлаҫҫӗ, юрлаҫҫӗ; пур ҫӗрте те шӑв-шав тата кулни илтӗнсе тӑрать; яш-кӗрӗм вӑй виҫет: кӗрешеҫҫӗ. Стариксем хӑйсене тӑнлӑ-пуҫлӑрах тытаҫҫӗ: ушкӑнӑн-ушкӑнӑн пухӑнса ларнӑ та, сӑра ӗҫкелесе, хӑйсен ӗҫне-хӗлне сӳтсе яваҫҫӗ».

Паллах, очеркӑн тӗп пӗлтерӗшӗ халӑх уявне илемлӗ ҫырса кӑтартнинче мар. Унӑн пӗлтерӗшӗ мӗн тери пысӑккине тата ҫав вӑхӑтшӑн мӗн тери кирлине уҫҫӑн ӑнланма чӑвашсем нумай вӑхӑт мӗнле условисенче пурӑннине лайӑх пӗлмелле. Вӗсен шӑпи питӗ йывӑр пулнӑ. Патша правительстви Атӑл тӑрӑхӗнчи халӑхсене, ҫав шутра чӑвашсене те, вырӑслатас политика тытса пынӑ, ирӗксӗрлесех Христос тӗнне йышӑнтарнӑ. Очеркран эпир Яковлев ҫав тӗн ҫине епле пӑхасси ку вӑхӑт тӗлне ҫирӗпленсех ҫитейменнине куратпӑр. Киремете пуҫҫапас йӑла-йӗркене вӑл ӑшшӑн ҫырса кӑтартать, ҫав йӑла-йӗрке тарӑн тымарсем янине палӑртать. Ун шучӗпе, ку авалхи йӑла-йӗркене ирӗксӗрлесе пӑрахтарни вырӑнлӑ мар.

«Чӑваш уявӗ учӳк» очеркра Яковлев тӑван халӑх пурнӑҫне, культурине, йӑли-йӗркине сӑнавлӑ куҫпа тишкерет, ҫав вӑхӑтрах ун майлӑ пуласшӑн. Ку произведени пӗлтерӗшӗ тата акӑ мӗнре: ӑна автор Чӗмпӗрте чӑваш шкулӗ уҫма хатӗрленнӗ вӑхӑтра ҫырнӑ. Унӑн тӗллевӗ — вулаканра чӑваш халӑхне пулӑшас туйӑм вӑратасси. Хулари прогрессивлӑ интеллигенци пулӑшнипе ҫав шкул тепӗр ҫур ҫултан уҫӑлнӑ.

Яковлев 1867 ҫулхи майӑн 13-мӗшӗнче «Симбирские губернские ведомости» хаҫатра Золотницкий хатӗрлесе Хусанта кӑларнӑ чӑвашла пӗрремӗш календарь пирки рецензи пичетлет. Малтан рецензент кӑларӑмра мӗн пуррипе паллаштарать, «ӑна-кӑна пӗлсех кайман тата сахал вӗреннӗ чӑваш халӑхӗшӗн» календарь усӑллине палӑртать, унӑн ҫитменлӗхӗсене те кӑтартать. «Унӑн авторӗ,— ҫырать Яковлев,— чӑваш тавракурӑмне шута илмест: ҫынсем пӗлсех кайман фактсене ӑнлантарса памасть, ҫавӑнпа вулакан хӑшне-пӗрне ӑнкараймасть; чӑваш чӗлхишӗн ют сӑмах ҫаврӑнӑшӗсемпе усӑ курать; пӗлекен ӑнлавсене палӑртма тивӗҫлӗ сӑмахсем тупаймасть, «ҫакна пула шухӑш пӗлтерӗшӗ йӑлтах пӑсӑлать».

Рецензент тата ҫакна палӑртать: чӑваш чӗлхинчи хӑйне уйрӑм сасӑсене те Золотницкий вырӑс саспаллийӗсемпе паллӑ тӑвать. Ку паллах, ӑнӑҫлах мар. Яковлев вырӑс графики никӗсӗ ҫинче чӑваш

алфавичӗ тăвас шухăша çак рецензире пуçласа калать: «Эпӗ çапла шутлатăп: чăваш чӗлхинчи сасăсене палăртма ятарласа хăшпӗр паллăсем йышăнни кирлӗ, вӗсемсӗр май килмест, чăваш чӗлхинчи хăшпӗр сасăсене вырăс саспаллийӗсем тӗрӗс палăртаймаççӗ». Çапла ӗнтӗ, рецензент чăвашсен пӗрремӗш календарӗ çине критик куçӗпе пăхать, кӗнекесене халăх ăнланмалла хатӗрлесе кăларма сӗнет, тăван халăх çырулăхне çӗнӗлле йӗркелесе ямаллине палăртать.

Çырма пуçлакан авторăн пӗрремӗш рецензийӗ пирки тӗплӗнрех чарăнса тăнин тепӗр сăлтавӗ акă мӗнре: çак рецензи анлă сарăлнă пӗр шухăш тӗрӗс маррине кăтартать. Шкулсенче ачасене тăван чӗлхепе вӗрентессине хирӗç Яковлев статья пичетлесе кăларнă имӗш. Тӗслӗхрен, Н. И. Ильминский хăй вăхăтӗнче çапла çырнă: «... Вăл [И. Я. Яковлев] хăйӗн тăван чӗлхи майлă пулманнине эпир çакăнтан куратпăр: 1868 çулта вăл шкулсенче чăваш чӗлхипе вӗрентессине хирӗç статья çырнă, ăна çав вăхăтрах «Симбирские губернские ведомости» хаçатра пичетлесе кăларнă»[9].

Ильминский хыççăнхи тӗпчевçӗсем те çавнах калаççӗ. Юлашки вăхăтри шыравсем çакна кăтартрӗç: ун пек статья пачах пулман иккен[10]. Пулма та пултарайман: хăйӗн пӗрремӗш рецензийӗнчех Яковлев тăван чӗлхене, тăван çырулăха аталантарассишӗн тăрăшни курăнать.

Иван Яковлевăн публицистикăри ӗçӗ-хӗлӗ 1867 çулта пуçланнă та 1922 çулччен пынă. Тăван халăх историйӗ тата публицист тӗнчекурăмӗ епле аталанса пынине никӗсе хурсан, унăн пултарулăхӗнче тăватă уçăмлă тапхăр куратпăр: 1. Пултарулăх çулӗн пуçламăш тапхăрӗ (1867—1875 çç.). 2. Чăвашсене наци çулӗпе аталантармалли программа туса хатӗрленӗ тапхăр (1875—1894 çç). 3. Чăваш шкулӗпе пичете хӗсӗрлесси вăйланнă çулсенчи публицистика (1894—1917 çç). 4. Совет влаçӗ çулӗсенчи пултарулăхӗ (1917—1922 çç.).

Пултарулăх çулӗн пуçламăш тапхăрӗнче Яковлев маларах асăннă «Чăваш уявӗ учӳк» очеркпа «Çулталăк кӗнеки» рецензисӗр пуçне ытти произведенисем те чылай çырать. Çав шутра «Театр витӗмлӗхӗ» (1870), «Тӗттӗм халăхăн кивӗ йăлисемпе тӗшмӗшлӗхӗ» (хăçан çырни паллă мар), «Чӗмпӗрти чăваш шкулӗн малтанхи утăмӗсем» (1870), «Шкул-çемье тата унăн нушисем» (1870), «Çырăва вӗренме тытăнакана» (1872) произведенисене асăнмалла. Çак произведенисем авторăн тӗнчекурăмӗ епле çирӗпленнине сăнама май параççӗ. Пуçламăш тапхăрта çырнисенчен чылайăшӗ халăха çутта кăларас задачăсемпе тачă çыхăнман, ан-

---

[9] Ильминский Н. К истории инородческих переводов. Казань, 1884, с. 4.

[10] Тенюшев И. Такой статьи не было.— Дружба (Чебоксары), 1974, № 18, с. 179—182.

чах вĕсенче пуринче те халăх хутне кĕни, ăна тĕттĕмлĕхпе тĕшмĕшлĕхрен хăтарасшăн пулни яр-уççăн палăрать.

Малтанхи произведенийĕсене Яковлев вырăсла çырать. Тăван чĕлхепе çырма пуçласси чăваш ачисем валли букварь тата шкулта вуламалли кĕнекесем хатĕрлесе кăларассипе çыхăннă. Ку ĕçе вăл иртнĕ ĕмĕрĕн çитмĕлмĕш çулĕсен пуçламăшĕнче тытăннă. Пичетри малтанхи произведенийĕсенче Яковлев тĕттĕмлĕхре пурăнакан ĕçчен чăваш халăхĕ çинчен прогрессивлă вырăс интеллигенцине каласа парасшăн пулнă. Унăн пулăшу ыйтас кăмăл палăрать. Малалла вăл Чĕмпĕрте чăмăртаннă чăваш шкулне официаллă йĕркепе йышăнтарасси, ăна аталантарма укçа-тенкĕ тупасси пирки шухăшлать.

Яковлевăн илемлĕ литературăпа публицистикăри ĕçĕ-хĕлĕ тематика енчен нумай тĕрлĕ пулнипе палăрса тăрать. Унăн пултарулăхĕ аталанасси историпе этнографи очеркĕнчен тытăнса чăвашсен çĕнĕ шкулĕн нушисем çинчен çырнă çырусем-статьясем таранах, çутçанталăкпа ял пурнăçĕнчен илнĕ кĕске тĕрленчĕксенчен çынсен йăла-йĕркери çитменлĕхĕсене кăтартакан кулăшла калавсем патнех çитет.

Чăвашсене наци çулĕпе аталантармалли программа туса хатĕрленĕ тапхăрта (1875—1893 çç.) Яковлевăн публицистикăри пултарулăхĕ çĕнĕ пусăма çĕкленет. Хусан вĕренӳ округĕнчи чăваш шкулĕсен инспекторне лартнă май Яковлев умĕнчи тĕллевсем анлăланаççĕ. Пуçламăш тапхăрта вăл халăха çутта кăларассин задачисене пурнăçлама çирĕп никĕс хывнă. Сăмахран, Чĕмпĕрти шкулта чăваш учителĕсем хатĕрлессине пуçарса янă. Малашнехи тапхăрта вара педагог тăван халăх валли çĕнĕ шкулсем уçасшăн, чăваш хĕрарăмĕсене вĕрентессине йĕркелесшĕн. Хăйĕн программин малтанхи ӳкерчĕкне «Хусан вĕренӳ округĕнчи чăвашсене хут вĕрентессине аталантармалли сĕнӳсем» докладлă çырура парать[11]. Кунта автор чăвашсем валли çĕнĕ шкулсем уçас тата пуррисене вăй илме пулăшас ыйтусене хускатать. «Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ çумĕнче хĕрарăм училищине йĕркелени» статьяра чăваш хĕрарăмĕсене те вĕрентме кирлине фактсемпе çирĕплетсе ĕнентерет[12]. Ку вăл Яковлевăн тĕп хулара пичетленсе тухнă пĕрремĕш статйи пулнă. Çав çулах унăн «Чĕмпĕрти чăваш учителĕсен шкулĕ тата ун çумĕнчи хĕрарăм училищи» ятлă статйи миссионерсен обществин кăларăмĕнче çапăнса тухать[13]. Хĕрарăмсене вĕрентес ыйтупа Яковлев пичетре каланă сăмахсем кăлăхах пулман, прогрессивлă общественноçа халăха хутла вĕрентессин çĕнĕ задачисем çине тимлĕх уйăрма хистенĕ.

---

[11] ЦГИАЛ, ф. 733, оп. 170. ед. хр. 1008, лл. 5—25.
[12] Церковные ведомости, 1893, 12 июня.
[13] Православный благовестник, 1893, № 11.

Кулленхи ёҫре пиҫёхнӗ май Яковлев чӑваш ҫутлӑх юхӑмӗн никӗсӗсене хывать, ҫав никӗссене вӑл Атӑл тӑрӑхӗнчи вырӑс мар ытти халӑхсемшӗн те юравлӑ хатӗрлет. Ҫутӗҫ ыйтӑвӗсене татса парассишӗн тӑрӑшнипе пӗрлех Яковлева чӑвашсен йывӑр шӑпи ытларах та ытларах шухӑшлаттарать, тӑван халӑха наци ҫулӗпе аталантармалли программа туса хатӗрлеме хистет. Ҫак тапхӑрта автор пичетлекен материалсен содержанийӗ тарӑнланать, вӗсен форми пуянланать.

Хӑйӗн обществӑлла-гражданла ӗҫне-хӗлне тата илемлӗ литературӑпа публицистикӑри пултарулӑхне Яковлев чӑвашсене наци ҫулӗпе аталантарас тӗллеве пурнӑҫлама панӑ: «халӑх массисен мӗштӗркке те тӗттӗм вӑйӗсем хушшине ҫутӑ кӗртмелле тата культура сармалла»[14], арҫынсене тата хӗрарӑмсене хут вӗрентессине кашни ялтах йӗркелесе ямалла, тӑван халӑхӑн наци ӑнланулӑхне вӑратмалла, ӑна майӗпен-майӗпенех вырӑс культури тата тӗнчери малта пыракан культура шайне ҫӗклемелле, хресчен хуҫалӑхне агротехника вӗрентнӗ пек тытса пымалла, пӗтӗм ӗҫхалӑхӗн пурнӑҫне лайӑхлатма тӑрӑшмалла.

Қӑткӑс лару-тӑрура ӗҫлеме тивнӗ Яковлева. Халӑха хут вӗрентессине анлӑрах та анлӑрах сарса пынӑ май консервативлӑ чиновниксемпе пуп таврашӗсем ун ҫине вӗҫӗмсӗр тапӑнма тытӑнаҫҫӗ. Вӑл туса хатӗрленӗ чӑваш алфавитне тиркеҫҫӗ, куҫарнӑ кӗнекесен пахалӑхӗ пирки чӑркӑшаҫҫӗ, шкулта ачасене тӑван чӗлхепе вӗрентнине хирӗҫ тӑраҫҫӗ т. ыт. те. Ҫак тапхӑр вӗҫӗнче ӑна «хӑй ирӗккӗн хӑтланать, службӑра тивӗҫсӗр ӗҫсем тӑвать» тесе айӑплама пӑхаҫҫӗ.

Яковлевӑн публицистикӑри пултарулӑхӗн виҫҫӗмӗш тапхӑрӗнче (1894—1917 ҫҫ.) Яковлев ҫине пушшех вӑйлӑ тапӑнма пуҫлаҫҫӗ. Реакцилле-бюрократла чиновниксемпе пуп таврашӗсем чӑваш шкулӗпе чӑваш пичетне тӗрлӗ енчен хӗсеҫҫӗ. Педагог-публицист ятне ирсӗр элекпе варалама хӑтланаҫҫӗ, ӑна политика енӗпе шанчӑксӑра кӑларасшӑн тӑрӑшаҫҫӗ. Ҫав тӗллевпе ҫырса кӑларать те ӗнтӗ С. П. Яковицкий «Ют халӑхсем валли земствӑсем уҫнӑ шкулсем ҫинчен земство пуҫлӑхӗн заметки» статйине кӗпӗрнери официаллӑ пичетре[15].

Хӑйӗн пурнӑҫ ӗҫӗ ҫине тапӑнакансене хирӗҫ Яковлев полемика статйисемпе ответлет. Унӑн публицистикӑри пултарулӑхӗн виҫҫӗмӗш тапхӑрӗ ҫавӑн йышши произведенисемпе пуян. Вӗсенчен пӗри —«Вырӑс мар халӑхсен земствӑсенчи шкулӗсем ҫинчен земство пуҫлӑхӗ С. Я. ҫырнӑ заметка пирки»[16]. Публициста хӑй пирки суя сӑмахсем сарни мар, нимрен ытла чӑваш шкулӗн интересӗсене ним

---

[14] ЦГА ЧАССР, ф. 207, оп. I, д. 1156, л. 74.

[15] С. Я. Заметка земского начальника о земских инородческих школах.— Симбирские губернские ведомости, 1894, 28 сентября.

[16] Яковлев И. По поводу заметки земского начальника С. Я. о земских инородческих школах.— Там же, 3 и 7 декабря.

вырӑнне те хуманни тарӑхтарать. Халӑха хут вӗрентес ӗҫри опычӗпе усӑ курса тавлашать автор элекҫӗпе, ҫавӑнпа унӑн шухӑшӗсем витӗмлӗ те ӗнентерӳллӗ. Вирлӗ хурав Яковицкие кӑштах тӑна кӗртнӗ пек пулать. Ҫакна унӑн иккӗмӗш статйи кӑтартать[17]. Унта вӑл ытлах чӑрсӑрланайман.

Чӗмпӗр архиерейӗ Никандр хӑйпе пӗр шутлӑ Сергей (А. Титов) иеромонахпа пӗрле 1899 ҫулта Яковлев ҫинчен синода ҫӑхав ҫырса янӑ. Ҫав ҫулхи ноябрьте-декабрьте ку ҫӑхава, статья пек туса, «Миссионерское обозрение» журналта «Вӑтам Атӑл тӑрӑхӗнчи ют халӑхсем хушшинче чиркӳпе прихут тата шкул ӗҫне лайӑхрах та тӗллевлӗрех йӗркелес ыйту тавра» ятпа пичетлесе кӑларнӑ[18]. Ҫав ҫӑхавҫӑсен элекне тата суя сӑмахӗсене Яковлев «Атӑл тӑрӑхӗнчи урӑх халӑхсем хушшинчи ӗҫ пирки» памфлетра тӑрӑ шыв ҫине кӑларать[19].

Ку произведение программӑллӑ теме пулать, мӗншӗн тесен халӑха вӗрентес ӗҫ ҫине автор хӑй епле пӑхнине унта туллин кӑтартнӑ. «Ют халӑхсен миссийӗ», «ют халӑхсен ыйтӑвӗ» ӑнлавсене вӑл ӑлтах урӑхла пӗлтерӗшсем панӑ. Эхер патша тарҫисем вырӑс мар халӑхсене ирӗксӗрлесех вырӑслатассишӗн ҫине тӑрса кӗрешнӗ пулсан, Яковлев вара ҫавна хирӗҫ «ӑстӑн енӗпе вырӑслатас» программа кӑларса тӑратнӑ. Ҫак программӑн тӗп тӗллевӗ «урӑх халӑхсене вырӑс халӑхӗпе ӑстӑн енчен пӗрлештересси тата пӗрремӗшсене иккӗмӗшӗн шайне ҫӗклесси» пулнӑ. Ку вӑл темиҫе халӑхран пӗр халӑх тӑвассине мар, урӑх халӑхсен культурине вырӑс культури таран ҫӗклессине, ҫакна пӗрешкел тӗн — православи никӗсӗ ҫинче тата аслӑ халӑх чӗлхине пӗлни урлӑ тӑвассине пӗлтернӗ.

«Атӑл тӑрӑхӗнчи урӑх халӑхсем хушшинчи ӗҫ пирки» памфлет Яковлевӑн пысӑк калӑплӑ чи лайӑх произведенийӗ шутланать. Ӑна вӑл хӑйӗн пултарулӑхӗн аталанӑвӗ ҫӳллӗ шая ҫитнӗ тапхӑрта ҫырнӑ. Памфлетра унӑн таланчӗн уйрӑмлӑхӗсем, полемика тӑвассин хӑй евӗрлӗхӗ уҫӑмлӑн палӑраҫҫӗ.

«Хусан вӗренӳ округӗн управленийӗ ҫумӗнчи урӑх халӑх шкулӗсен округри инспекторӗсен должноҫӗсем ҫинчен» статйине те (1905) Яковлев полемика туртӑмӗпе ҫырнӑ[20]. Патша правительствин канцелярийӗсенче ҫак должноҫсене питӗ вӑрттӑн пӗтерсе хураҫҫӗ, ун

---

[17] По поводу возражения г. И. Яковлева на заметку земского начальника о земских инородческих школах.— Симбирские губернские ведомости, 1895, 25 и 28 января.

[18] С. Е. Н. К вопросу о более желательной и целесообразной постановке церковноприходской и школьной миссии среди населения инородческого Среднего Поволжья.— Миссионерское обозрение, 1899, ноябрь—декабрь.

[19] Яковлев И. К вопросу об инородческой миссии в Поволжье.— ЦГА ЧАССР, ф. 515, оп. I, ед. хр. 4.

[20] Яковлев И. К вопросу о должностях окружных инспекторов инородческих школ при управлении Казанского учебного округа.— В кн.: Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. СПб., 1905.

ҫинчен пачах кӗтмен ҫӗртен пӗлтереҫҫӗ. Ҫапла туни влаҫра тӑракансем вырӑс мар халӑхсене ҫутта кӑларакансен ӗҫне-хӗлне шанманнине, вак халӑхсене хутла вӗрентессишӗн пулманнине кӑтартать. Реакционерсем чӑваш шкулӗсем ҫине хаярлансах тапӑнаҫҫӗ, тӑван чӗлхене ытларах та ытларах хӗсеҫҫӗ. Вӗсен ҫавнашкал хӑтланӑвне Яковлев хӑйӗн стайинче татӑклӑн сивлет, урӑх халӑхсене те хут вӗрентмелле текен шухӑша ҫирӗплетет.

Вырӑссен пӗрремӗш революцийӗ хыҫҫӑнхи хаяр реакци условийӗсенче халӑха хут вӗрентес ӗҫе официаллӑ политика идейисемпе шанчӑклӑ никӗслени кирлӗ пулнӑ. Ҫакна шута илсе, хӑй уҫнӑ вӗренӳ заведенийӗ 40 ҫул тултарнӑ май Яковлев 1908 ҫулта «Чӗмпӗрти чӑваш учителӗсен шкулӗн кӗске очеркӗ» брошюра пичетлесе кӑларать[21]. Унта автор Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗ умӗнче виҫӗ тӗп тӗллев тӑни ҫинчен ҫырать. Пӗрремӗш тӗллев —«вырӑс мар халӑхӑн аталану ҫулӗ Христос тӗнӗн вӗрентӗвне йышӑнасси патне илсе пымалла». Чӑвашсен киремете пуҫҫапас авалхи йӑли XIX ӗмӗрӗн юлашки чӗрӗкӗнче пӗтсе пынине Яковлев курнӑ. Ун вырӑнне монотеизм (пӗр турра ҫеҫ ӗненесси) йышӑнмалла пулнӑ. Вӑл вӑхӑтра чӑваш ялӗсенче виҫӗ тӗрлӗ тӗн — Христоспа Магомет тӗнӗ тата киремете пуҫҫапасси кӗрешнӗ. Яковлев Христос тӗнне суйласа илнӗ, мӗншӗн тесен вырӑс халӑхӗн ытларахӑшӗ ҫак тӗне ӗненнӗ.

Чӑвашсене вырӑссемпе ҫывӑхлатасси тата пӗрлештересси иккӗмӗш тӗллев пулнӑ. Публицист икӗ халӑх интересӗсем тачӑ ҫыхӑннине, вырӑс халӑхне чаплӑ пуласлӑх кӗтнине ҫирӗп шанса тӑни ҫуратнӑ ку тӗллеве. XVI ӗмӗрте чӑвашсем вырӑс патшалӑхӗпе ирӗксӗрленӗрен мар, хӑйсен кӑмӑлӗпе пӗрлешнӗ. Чӑваш тӑрӑхӗнче наци ыйтӑвӗ импери туртса илсе пӗрлештернӗ тата вӑйпа пӑхӑнтарнӑ ытти хӑшпӗр халӑхӑнни пек мар, урӑхларах тӑнӑ. Чӑваш халӑхӗ нимрен малтан хӑй юлса пынине пӗтермелле — ӑстӑн культурине ҫӗклемелле, авалхи йӑла-йӗркерен хӑтӑлмалла, хуҫалӑха тытса пырас шая хӑпартмалла, халӑх пурнӑҫне лайӑхлатмалла. Чӑвашсем умӗнче хӑйне уйрӑм патшалӑх туса хурас тӗллев тӑман. Яковлев ҫирӗплетнӗ тӑрӑх, вырӑс халӑхӗ — тӗнчери калама ҫук пысӑк кӳлепе; унпа танлаштарсан, Атӑл тӑрӑхӗнчи урӑх халӑхсем — пӗчӗк кӗлеткесем кӑна. Вырӑс халӑхӗ — ытти халӑхсен шанчӑклӑ тусӗ, вӑл хӑй хыҫҫӑн ыттисене те ертсе пырать. Публицист ҫапла шутлать: вырӑс халӑхӗн хуйхипе савӑнӑҫӗ — вӗсен хуйхипе савӑнӑҫӗ, унӑн пуласлӑхӗ — вӗсен пуласлӑхӗ, унӑн телейӗ — вӗсен телейӗ пулса тӑмалла.

Вӗрентӳ ӗҫӗнче ачасен тӑван чӗлхипе усӑ курасси — виҫҫӗмӗш тӗллев. Тӑван чӗлхе пулӑшнипе кӑна ачасене ӑнаҫлӑ вӗрентме, воспитани пама май пур. Тӑван чӗлхепе хӑйне евӗр культурӑна аталантарма пулать.

[21] Краткий очерк Симбирской чувашской учительской школы (По случаю сорокалетия, (1868—1908). Симбирск, 1908.

Çӳлерехре асăннă виçĕ тĕллев — вырăс культури çумне явăçас тĕллевпе чăвашсем Христос тĕнне йышăнни, вĕсене вырăссемпе тата ытти халăхсемпе туслă пурăнма воспитани пани, шкулта тăван чĕлхепе усă курни — Яковлев çутĕçĕ çине епле пăхнине кăтартаççĕ.

Яковлев пултарулăхĕн виççĕмĕш тапхăрĕ чи вăрăмми, чи йывăрри, çавăнпа пĕрлех чи тухăçли пулнă. Вăл 23 çула тăсăлнă. Идея тĕлĕшĕнчи тăшманĕсемпе тавлашнă май педагог паха произведенисем, обществăлла пĕлтерĕшлĕ çырусем çырнă. Вĕсенче автор ирĕксĕрлесе вырăслатас патша политики юравлă маррине кăтартать, вырăс мар халăхсене хут вĕрентмеллине çирĕплетет, ку ыйту çине тӳнтерле пăхакансене тăрă шыв çине кăларать, пуп таврашĕсем шкула пĕтĕмпех хăйсен аллине çавăрса илесшĕн пулнине хирĕç тăрать. Ку тапхăрта унăн пултарулăхĕнче полемика статйи тĕп вырăн йышăнать, ку жанр ăна идея тĕлĕшĕнчи тăшманĕсемпе кĕрешме пулăшать. Çак тапхăртах вăл «Чĕмпĕрти чăваш учителĕсен шкулĕнчи ялхуçалăх фермин 1912 çулхи ĕçĕ-хĕлĕ çинчен отчет», «Вăрçă тата Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ», ытти брошюрăсем пичетлесе кăларать. Чăваш хресченĕ питĕ чухăн пурăннине кăтартнăран тата çавнашкал ытти сăлтавсене пула ферма çинчен çырнă отчета вĕренӳ округĕн пуçлăхĕсем халăх хушшине сарма чараççĕ. Пичетленĕ кĕнекене пĕр экземпляр хăварми Хусана ярса пама тивет.

Публицистикăпа илемлĕ литературăри пултарулăхĕн юлашки тапхăрĕнче (1917—1922 çç.) Яковлев хăйĕн çур ĕмĕр пынă ĕçнехĕлне пĕтĕмлетет. Чаплă чăваш педагогĕн çутĕçĕнчи ӳсĕмĕсене Совет влаçĕ çирĕплетет, вĕсене малалла аталантарма анлă çул уçса парать. Çакă вара Яковлева çĕнĕ вăй-хăват хушать, унăн литературăри активлăхĕ ӳсет. Октябрь революцийĕ хыççăн вăл В. И. Ленина виçĕ çыру, «Ульяновсен çемйи çинчен аса илни», «Николай Иванович Ильминский» тата «Манăн пурнăçăм» мемуарсем çырать. Çав мемуарсене Чăваш кĕнеке издательстви 1982 тата 1983 çулсенче «Воспоминания» ятпа икĕ хутчен пичетлесе кăларчĕ. Ку тапхăрта çырнă произведенисем хушшинче «В. И. Ленина — ăнлантаруллă çыру» (1919) уйрăмах палăрса тăрать. Ăна халăха çутта кăларас енĕпе педагог хăй мĕн туни çинчен çырнă отчет темелле. Çавăнпа пĕрлех ку произведени обществăпа политика ыйтăвĕсем çине автор епле пăхнине палăртмалли паха материал шутланать. Яковлев кунта патша империне «пулнă-иртнĕ бюрократла Раççей» ят парать, Совет влаçне халăх влаçĕ тесе хаклать.

«Чăваш халăхне пехил» уçă çырăва 1921 çулхи августра Яковлев вырăсла çырать, каярахпа ăна ывăлĕпе А. И. Яковлевпа пĕрле чăвашла куçарать. Ку çырури кашни сăмах — хĕрӳллĕ чĕнӳ, кашни сăмахĕ автор Тăван çĕршыва чун-чĕрипе юратнине палăртать. Яковлев патриотлăха хăйне майлă ăнланать. Ун шучĕпе, чăн-чăн патриотăн чи малтан вырăс халăхне чунтан хисеплемелле. «Вырăс

халăхĕ — пит пысăк халăх,— çырать публицист.— Вăл ырă кăмăллă, ăслă: эсир ăна итлĕр, юратса пурăнăр. Унăн ăсийĕн вăйĕ, ырă кăмăлĕ, пурнăçа малалла ярас шухăшĕ хисепсĕр нумай, нихçан та пĕтес çук. Çак халăх сире тăван вырăнне хурса йышăннă, хăй çемйи тунă. Вăл сире пусмăрламарĕ, сире аяла хăвармарĕ... Эсир малалла каяс ĕçре çак халăх сире çавăтса ертсе пыракан пултăр, ун хыççăн пырăр, ăна шанса тăрăр»[22].

Чăн-чăн патриотăн çавăн пекех тăван халăха юратмалла, ăна вĕрентмелле, çутта кăларассишĕн тăрăшмалла. Публицист чăвашсене туслă, тӳрĕ кăмăлпа пурăнма хушать. Ку уçă çыру пурнăçран уйрăлас чăвашăн çичĕ пехилĕ евĕрлĕ.

Яковлевăн литературăри пултарулăхне сăнарсемпе сăнсене (документ тĕрĕслĕхĕпе кăтартакан çынсене) уçăмлă ӳкерни пуянлатать. Пĕр-пĕр илемлĕ сăнар е уйрăм сăн час-часах унăн пĕтĕм произведенийĕн никĕсĕ пулса тăрать. Тĕслĕхрен, «А. И. Баратынский протоиерей» очерка (Хусан, 1895) вăл çапла йĕркеленĕ. «Манăн пурнăçăм» мемуарта вара документ тĕрĕслĕхĕпе ӳкернĕ персонажсен тулли галерейи тухса тăрать. Хăйĕн произведенийĕсенче кăтартма автор çынсене ытларах хура халăх хушшинчен, куллен ĕçре вăй хуракансен шутĕнчен суйласа илет. «Атăл тăрăхĕнчи урăх халăхсем хушшинчи ĕç пирки» памфлетри салтакран таврăнсанах хăйĕн килĕнче ял ачисене хут вĕрентме тытăннă Терентий Мартынов, «Пулă сĕрни» тĕрленчĕкри тĕрлĕ чĕлхепе калаçакан пулăçсем, «Тĕлит-тĕлит Микулай» произведенири икĕ сум укçипе тем те тума ĕмĕтленекен каччă — çаксем пурте хура халăх хушшинчен, пурлăçуклă пурнăçпа тертленекенсем. Çакăнтан «çутлăхшăн кĕрешекенсем героя демократизацилени уçăмлăн курăнать»[23].

Публицист ӳкернĕ сăнарсемпе сăнсем — кăптăрмăшсем мар, питĕ хастарлă çынсем. Вĕсем хăйшĕн мар, халăхшăн тăрăшаççĕ. Çавăн пек çынсенчен пĕри — земство тавврашĕнче ĕçлекен И. А. Горбунов. «Чĕмпĕрти чăваш шкулĕн пысăк мар историйĕнче Пăва уесĕнчи тата Чĕмпĕр кĕпĕрнинчи земствăсенче обществăлла ĕçре палăрнă пĕр вашават çын Иван Афанасьевич Горбунов хисеплĕ вырăн йышăнать... Ку çыннăн паха енĕ — вĕренни хресченшĕн усăллине тата кирлине шанса тăни. Унăн 1861 çулчченхи пурнăçне, каярахри ĕçне-хĕлне ним япăххи те тĕксĕмлетмест, вăл тӳрĕ кăмăлпа пурăнать; катăк çур пус та хăвараймасăр, чухăнлăхра вилет,— çырать ун çинчен публицист[24].

---

[22] И. Я. Яковлев пехиллесе çырса хăварнинчен.— Чăваш календарĕ. Шупашкар, 1958, 147 с.

[23] Васильев А. В. Черты просветительства в дореволюционной чувашской литературе.— В кн.: Чувашский язык, литература и фольклор, вып. 4. Чебоксары, 1974, с. 312.

[24] Яковлев И. 25 лет Симбирской чувашской школе.— ОР ГБЛ, ф. 361, карт. 32, ед. хр. 14, л. 3.

Çавӑн пекех вӑл Чӗмпӗрти пӗр улпут хӗрне, чӑваш шкулне пулӑшассишӗн тӑрӑшнӑ А. А. Глазовӑна, ӑшшӑн сӑнлать: «Ӑна чи лайӑх вырӑс хӗрарӑмӗсен шутне кӗртмелле, вӑл çыннӑн хӑй те лайӑххӑн ӑнкарса çитермен пахалӑхне хаклама, унӑн ӗмӗтне хӗмлентерсе чӗртсе яма, хавшак кӑмӑла ӗçе-хӗле кӳлме пӗлет... Çак хӗрарӑм пуçарнипе тата хӗрӳллӗн йӗркелесе пынипе, тӗрлӗ кӑмӑллӑ çынсемпе мӗн калаçмаллине тата вӗсене итлеттерме пӗлнипе шкул пурлӑх енчен пӗрремӗш пысӑк пулӑшу илет. Вӑл тӑрӑшнипе ирӗклӗн çырӑнтарнӑ тӑрӑх малтанхи вӗренекенсем валли чылаях укçа пухӑнать»[25].

Халӑхшӑн тӑрӑшакансем çинчен публицист мухтаса та ырӑ сунса çырать, вӗсене малашне те хастарлӑ пулма хавхалантарать. Вӑл персонажсене темиçе паллӑпах ӗнентерӳллӗ ӳкерет. Акӑ «Выртмара» произведенире çаран çине лашасене çитерме кайнӑ хресчен ачисем вут хураççӗ те, сулӑмӗ çӳлелле пӳрт çӳллӗш каять. «Хӑйсем пурте кашличӗ тусанӗпе цыгантан та хура пулнӑ, куçӗ шуррисем анчах курӑнаççӗ. Хӑйсем çапах пӗр-пӗринчен тӑрӑхлакаласа кулса, вут йӗри-тавра чупкаласа çӳреççӗ. Шӑри-шари, лӑй-лай тӑваççӗ: пӗтӗм çаран çӗр çӗмӗрлет, калӑн, темӗн пулнӑ тейӗн»[26]. Пушар сӳнтерес шутпа килекенсене те автор вулакан куçӗ умне яр-уççӑн кӑларса тӑратать: «Насуспа килекенсем пирӗн пата пырса чарӑнчӗç те ни вӑрçаймаççӗ, ни ятлаймаççӗ пире. Хӑранипе шап-шурӑ шурса кайнӑ хӑйсем. Пӗççисене шарт çапаççӗ...»[27]

И. Я. Яковлевӑн çынсене çырса кӑтартас ӑсталӑхне Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗн преподавателӗ пулнӑ Н. И. Колосов çапла палӑртать: «Церковные ведомости» хаçатра пичетленнӗ статьяна питӗ кӑсӑкланса вуларӑм. Эсир Анастасипе Варвара Миронова сӑнарӗсене çав тери чаплӑ ӳкернӗ»[28]. Кунта «Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗ çумӗнче хӗрарӑм училищине йӗркелени» статьяри чӑваш хӗрӗсен сӑнӗсем çинчен сӑмах пырать[29].

Сӑн е сӑнар ӗненмелле те тулли пултӑр тесе, Яковлев çынна тӗрлӗ енчен кӑтартать. Акӑ, Пӑва уесӗнчи Кивӗ Пӑрӑнтӑкри Гаврила Иванович Мушкеева епле сӑнланине тишкерер. Удельни училищинче вӗреннӗ чухне çамрӑк Яковлев ун патӗнче пурӑннӑ. Мушкеев кӗлеткине автор çапла ӳкерсе парать: вӑл «вӑтам пӳллӗ, тӑлпан, сарлака хул-çурӑмлӑ, вӑйлӑскер, çирӗп сывлӑхлӑскер»[30]. Яковлев çав çын хӑйне çемьере, ытти çынсем хушшинче епле тытнине

---

[25] Яковлев И. 25 лет Симбирской чувашской школе.—ОР ГБЛ, ф. 361, карт. 32, ед. хр. 14, л. 3.

[26] Яковлев И. Выртмара.—Революцичченхи чӑваш литератури, 1 т., 131 с.

[27] Çавӑнтах.

[28] ЦГА ЧАССР, ф. 515, оп. I, д. 34, л. 1.

[29] Яковлев И. Очерк возникновения женского при Симбирской чувашской школе училища.— Церковные ведомости, 1893, № 24.

[30] Яковлев И. Я. Воспоминания. Изд. второе, доп. Чебоксары, 1983, с. 50.

тĕплĕн кăтартать. Вăл пăхма сивлек, хăйне çирĕп тытать, ыттисене те çапла тума хистет, апла пулин те, çемьере никама та кӳрентермест. Ватă амăшне уйрăмах пысăк хисепе хурать. Сĕм-тăлăх ачана Яковлева тăванла юратать, ăна пӳрнепе те тĕкĕнмест. Мушкеев килти выльăх-чĕрлĕхе епле пăхнине те автор паллă тĕллевпе кăтартать. Кунта та пирĕн умра чăн-чăн вырăс хресченĕ — тăрлавлă хуçа, хисепе тивĕçлĕ çемье пуçĕ.

Çын ăс-хакăлĕн уйрăмлăхĕсенчен унăн ĕçченлĕхне автор малти вырăна хурать. Мушкеев ĕçе юрататъ çеç мар — унсăр пурăнма пултараймасть. Кирек мĕне те вăл хăвăрт, тăрăшса та хĕпĕртесе тăвать, пурне те паха тĕслĕх кăтартать. Унăн чунĕ пур ĕç патне те туртăнать теме çук — алă вăйĕпе тумаллине кăна кăмăллать. Сутуилӳпе кĕрмешмест — унашкал ĕçпе хăйĕн чысне вараласшăн мар. Сунара çӳресси илĕртмест. Мул пухса пуйма нихăçан та шутламан.

Çĕнни, усăлли вара Мушкеева яланах хăй патне туртать. Хурт-хăмăр тавраш çукчĕ унăн — ку ĕçе алла илме шут тытать. Малтан хурт пăхас ăслая вĕренет, унтан чаплă утар тăвать. «Гаврила сĕреке çыхма, пулă тытмалли хатĕрсем тума пĕлместчĕ. Ун пек кăмăл çуралать те, çавсене хăех питĕ лайăх ăсталама тытăнать. Тир тăвасси асра та пулман — ку ĕçе те хăнăхать...»[31] Мушкеев пурне те, çав шутра хăй патĕнче хваттерте пурăнакан ачана та, ĕçе вĕрентет.

Çавăн пекех вулакан Гаврила Иванович пирки ялйыш мĕн шутланине те пĕлет: пурте ăна хисеплеççĕ, сума сăваççĕ. Юлашкинчен автор произведенири персонажа хăй хак парать: «Пĕтĕмĕшле илсен, çĕре кĕнĕ Гаврила Мушкеев мана темĕнле вырăс паттăрĕ пек, ăс-хакăлпа йĕрке-тирпей тĕлĕшĕнчен кармашса çитейми улăп пек курăнса тăрать, пĕр сăмахпа каласан, вăл пур енчен те калама çук лайăх, питĕ паллă вырăс çынни пулнă»[32]. Çыравçă шухăшĕсем фактсенчен тухса тăраççĕ, пĕтĕмлетĕвĕсене вĕсемпе çирĕплетет, факчĕсене вара хăй курнисене, хăй сăнаса тĕрĕсленисене илет.

Публицист пĕчĕк пулăма çырса кăтартнинчен пысăк шухăш патне илсе пырать вулакана. «Чăваш шкулĕсен инспекторĕ пĕлтернĕ хыпарсем» корреспонденцире Яковлев Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче тĕрлĕ халăх ачисем килĕштерсе пĕрле вĕренни çинчен хĕпĕртесе каласа парать[33]. Урăх халăх ачисене вырăс ачисемпе пĕрле вĕрентни вырăсла вĕренессине хăвăртлатма пулăшать, пĕр-пĕринпе çывăхраххăн паллашма тата туслашма май парать. Тĕрлĕ наци çыннисене Яковлев пĕр карта лартать, пĕр хак парать. Çапла вара, тĕрлĕ халăх ачисем пĕр шкулта пĕрле вĕреннине çырса кăтартни халăхсене туслă пурăнма чĕнекен паха произведени пулса тăрать.

---

[31] Яковлев И. Я. Воспоминания, 1983, с. 49.
[32] Çавăнтах, 50—51 с.
[33] Яковлев И. Сведения, доставленные инспектором чувашских школ.— Симбирская земская газета, 1878, 6 августа.

«Пулӑ сӗрни» пӗчӗк тӗрленчӗкре те (1885) тӗрлӗ халӑх ҫыннисем ҫинчен сӑмах пырать. Виҫӗ халӑх ҫынни виҫӗ тӗрлӗ калаҫать, анчах вӗсене пӗрлештерекенни те пур: «вырӑс, тутар, чӑваш — пурте ҫын»[34]. Вӗсем пурте ӗҫҫыннисем, пӗр пек ӗҫ тӑваҫҫӗ. Шӑпи те вӗсен пӗрешкел. Эппин, тӗрлӗ халӑх ҫыннисен пӗр-пӗрне хисеплемелле, килӗштерсе, туслӑ пурӑнмалла — ҫапла каласшӑн автор хӑйӗн произведенийӗпе. Кунта та вӑл пӗчӗк эпизод пулӑшнипе вулакана тарӑн шухӑшлӑ пӗтӗмлетӳ патне илсе пырать.

Яковлев хӑйӗн чылай произведенийӗсен никӗсне халӑх сӑмахлӑхне, халапӗсене хунӑ. Ҫакна «Пулӑ сӗрни», «Тӗлит-тӗлит Микулай», «Кашкӑр» тата ытти тӗрленчӗксемпе калавсенче куратпӑр.

Илемлӗ литературӑпа публицистика произведенийӗсенче Яковлев мӗн курнине-илтнине, хӑй мӗне лайӑх пӗлнине ҫырса кӑтартать. Акӑ, «Ҫуркунне» тӗрленчӗке (1886) илер: «Ҫуркунне хӗвел хӗртсе пӑхать. Тулта ӑшӑ. Ҫил пӗртте вӗрмест. Ҫӳлте тӑрисем юрлаҫҫӗ. Юр ирӗле-ирӗле кӑшт анчах юлнӑ. Урам хушшинчи ҫырмасем чӑл-чӑл-чӑл! юхса выртаҫҫӗ»[35]. Произведенин малалли пайӗ те ҫыравҫӑ хӑй мӗн пӗлни ҫинче никӗсленнӗ. Унӑн публицистики пӗтӗмпех автор хӑй умне мӗнле тӗллевсем лартнипе, вӗсене пурнӑҫа кӗртессишӗн ырми-канми кӗрешнипе ҫыхӑннӑ.

Яковлевӑн публицистикӑри пултарулӑхӗнчи палӑрса тӑракан тепӗр уйрӑмлӑх — маларах каланӑ шухӑша пӗрмаях тарӑнлатса ҫӗнетни. Хӑйӗн тӗллевӗсене халӑх лайӑх пурнӑҫ ҫинчен ӗмӗтленнипе ҫыхӑнтарса, публицист вӗсене кашни хутрах анлӑлатать, уҫӑмлӑрах тӑвать. Ҫакна чӑвашсене «ӑс-хакӑл енчен вырӑслатас» («духовное обрусение») сунӑм епле улшӑнса аталанни те уҫҫӑн кӑтартать. 1870 ҫулта «Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗн малтанхи утӑмӗсем» произведенире, хӑй пурнӑҫӗн тӗллевӗсене кӑтартса, вӑл ҫапла ҫырать: «Чӑвашсене хутла вӗрентес... тата аслӑ вырӑс халӑхӗпе пӗр чӑмӑра пӗрлештерес» килет[36].

Унтанпа «халӑхсене пӗрлештересси», «ӑс-хакӑл енӗпе вырӑслатасси» сӑмахсем Яковлев произведенийӗсенче час-часах тӗл пулаҫҫӗ. Чӑвашсем вырӑс халӑхӗпе пӗрлешмелли ҫулсене «Вырӑс мар халӑхсен земствӑсенчи шкулӗсем ҫинчен земство пуҫлӑхӗ С. Я. ҫырнӑ заметка пирки» тата «Чӑвашсене шкулта вӗрентесси» произведенисенче кашнинчех автор уҫӑмлӑрах та тӗплӗрех кӑтартать[37]. Чӑвашсем вырӑс халӑхӗпе пӗрлешесси Яковлев ӑнлавӗпе

---

[34] Революцичченхи чӑваш писателӗсен произведенийӗсем, 10 с.

[35] Яковлев И. Ҫуркунне.— Яковлев И. Я. Выртмара. Шупашкар, 1960, 7 с.

[36] Яковлев И. Первые шаги Симбирской чувашской школы.— НА ЧНИИ, отд II, ед. хр. 525 (2), с. 71.

[37] Яковлев И. По поводу заметки земского начальника С. Я. о земских инородческих школах.— Симбирские губернские ведомости, 1894, 3 и 7 дек.; Яковлев И. О школьном образовании чуваш.— Городской и сельский учитель (Казань), 1897, вып. 5.

вырӑс наци культурине йышӑнассине пӗлтернӗ, ҫакӑ вара тӑван халӑх культурине ҫӗклемелли май пулса тӑнӑ. Публицист вырӑс халӑхӗн малта пыракан культури ҫине пысӑк шанӑҫ хуни «Атӑл тӑрӑхӗнчи урӑх халӑхсем хушшинчи ӗҫ пирки» памфлетра та лайӑх курӑнать: «Христос тӗнӗ тата халӑха вӗрентесси — акӑ пирӗн пур нӑҫри икӗ паха тӗллев, вӗсене яланах асра тытмалла. Патшалӑх интересӗсем енчен пӑхсан, ҫак икӗ задачӑна тӗрӗс татса пани — вырӑслатмалли чи лайӑх май, вырӑслатассине вара вырӑс мар халӑхсене вырӑссемпе ӑс-хакӑл енӗпе ҫывхартасси тата пӗрремӗшӗсене иккӗмӗшсен шайӗ таран ҫӗклесси тесе ӑнланмалла»[38].

Яковлев хӑйӗн пурнӑҫне пӗтӗмпех чӑвашсене «вырӑс халӑх культури шайӗ таран» ҫӗклессишӗн парать[39].

Публицист 1906 ҫулта каллех ҫак ыйту патне таврӑнать. «Чӗмпӗрти чӑваш шкулӗ тата ун ҫине эпӗ епле пӑхни» статьяра чӑвашсене «вырӑслатас» проблемӑна автор татах та тарӑнрах, тӗплӗнрех ҫутатать. Вӑл ҫакна ӗнентермелле кӑтартса парать; «вырӑслатас задача вырӑс чӗлхине вӗрентни кӑна пулмасть: ун пек ӑнланни ыйтӑва пӗр енлӗ пӑхни пулать, унашкал туни ӑнӑҫлӑх кӳмест»[40]. Тӗллев ҫакӑнта: вырӑс мар халӑхсем вырӑссемпе пӗрле «уйрӑлми, вӗҫерӗнми ҫирӗп чӑмӑр» туса хумалла. Ку тӗллеве пурнӑҫланӑ чухне хӗсӗрлени пачах вырӑнлӑ мар. «Чи малтанах хӗсӗрлӳ меслечӗ пирки кирек мӗнле шухӑша та сирсе ямалла, унашкал шухӑш миҫе хутчен ӗнтӗ кулянтармалли патне илсе пынӑ,— палӑртать Яковлев,— вырӑс мар халӑхсене вырӑслатассишӗн ӑнтӑлмалла мар, вӗсене вырӑсланма пулӑшмалла»[41].

Публицистикӑри пултарулӑхӗн илсе кӑтартнӑ уйрӑмлӑхӗ Яковлев халӑх ырлӑхӗшӗн мӗн тери ҫине тӑрса кӗрешнине ӗнентерӳллӗ ҫирӗплетсе парать. Шухӑша вӑйлатмалли тата полемика меслечӗсемпе вӑл перекетлӗ, пӗлсе усӑ курать. Автора вӗсем тӗп шухӑшсене лайӑхрах палӑртма, хирӗҫ тӑракана вирлӗрех ҫапма кирлӗ. Сӑмахран, сепаратизм ҫумне хушни Яковлевпа унӑн ӗҫӗшӗн ытла та хӑрушӑ пулнӑ. Ҫавнашкал айӑплани тӗрӗс маррине кӑтартма вӑл «Вырӑс мар халӑхсен земствӑсенчи шкулӗсем ҫинчен земство пуҫлӑхӗ С. Я. ҫырнӑ заметка пирки» статьяра шухӑш пӗлтерӗшне хушса пымалли меслетпе усӑ курать: «Автор пире ӳпкелет, сепаратизм ҫумне хушса айӑплать, ҫапла ӗнтӗ патшалӑха сутакансем вырӑнне хурать, пирӗн ҫине пылчӑк сирпӗтет, эпир вара ирӗксӗрех ӳпкелениcемпе айӑпланисем вырӑнсӑррине кӑтартма тӑрӑшатпӑр, ха-

---

[38] Яковлев И. К вопросу об инородческой миссии в Поволжье.— НА ЧНИИ, отд. II, ед. хр. 61, инв. 146, с. 258—259.

[39] Ҫавӑнтах, 280 с.

[40] Яковлев И. Чувашская учительская школа и мое отношение к ней. Рукопись. (1906).— НА ЧНИИ, отд. II, ед. хр. 61, инв. 146, с. 23.

[41] Ҫавӑнтах.

мăр таса иккенне ĕнентерессишĕн тимлетпĕр... Чăвашсем тата вĕсене çутта кăларассишĕн вăй хуракансем хушшинче унашкал туртăм пулман, çук тата пулма та пултараймасть—ку вăл факт»[42].

Тепĕр тĕслĕх илер: «...Чăваш йăхĕ, вырăссемпе тата тутарсемпе çума-çумăн пурăнаканскер, историре нимĕнпе те палăрманскер, çĕрĕçĕ тăвакан тăнăçлă, ĕçчен йăх, тавракурăмĕн анлăшĕпе хăйĕн ялĕнчен тата тăван хирĕсенчен тухайманскер, вырăс халăхĕпе Вырăс правительствине нимĕнле хăрушлăх та кӳме пултараймасть; унăн чăваш нацине пĕр пĕтĕмле таса халлĕн сыхласа хăварас тата чăваш цивилизацине хăйне уйрăм çулпа аталантарас туртăм пур тесе заметка авторĕ шикленни кăлăхах»[43].

Çавăн пек айăпланине тăрă шыв çине кăларма Яковлев, шухăш пĕлтерĕшне хушса пымалли меслетсĕр пуçне, меллĕ танлаштарупа усă курать: «Пачах расна цивилизаци çулĕ çинчен сĕмленни хăйĕн историйĕ пур халăхсемшĕн те мĕлкесене ĕмĕр-ĕмĕр асапланса кăлăхах хăваланипе пĕрех»[44]. Кунта икĕ ăнлава —«пачах расна цивилизаци çулĕ çинчен сĕмленнине» «мĕлкесем хыççăн ĕмĕр-ĕмĕр асапланса кăлăхах хăваланипе» танлаштарнă. Танлаштару илсе кăтартнă икĕ ăнлану та тăрлавсăр пулни çинче никĕсленнĕ. Ăна предложени тытăмне пулăшу сăмахĕсемсĕрех кĕртсе вырнаçтарнă пулин те, танлаштаракан пулăмсем хутăшса каймаççĕ, пĕр-пĕринчен çăмăллăнах уйрăлса тăраççĕ. Танлаштару хăйĕн тĕллевне çав тери лайăх пурнăçлать: иккĕмĕш пулăмпа юнашар тăратсан, пĕрремĕшĕ татах та арăш-пирĕшрех курăнать.

Публицист танлаштарăва синтаксис енчен кашни хутрах хăйне евĕрлĕ калăплать. Акă, тĕслĕхрен, унăн танлаштаруллă сăмах майлашăвĕсем: «Вăл уçнă икĕ шкул — икĕ çутă çăлтăр...» («Две школы, заведенные им,— две светлые точки...»), «Çавăн чухне мĕн курни мана Колумб Америкăна уçнинчен те ытларах тĕлĕнтерчĕ, шухăша ячĕ» («Я во время этой поездки сделал важное открытие, которое... не менее удивило и поразило меня, чем открытие Америки Колумбом»); «Чиркӳпе çыхănман çынсене вырăс мар халăхсем пурăнакан вырăнсенче çулталăкĕ-çулталăкĕпе питĕ кирлĕ хатĕрленӳ ĕçĕсене тума чарни çуртăн никĕсне кăларса илнине пĕлтерет» («Лишить недуховных лиц права вести целые годы подготовительную работу, необходимую в инородческой местности, это значит вынуть из-под здания весь фундамент»). Ача-пăча валли çырнă произведенисенче танлаштарусене вĕсене çывăх ăнлавсемпе тунă: «Çулăм çурт çӳллĕш...» («Пламя вышиною с дом...»), «Шалчасем çинчен хăмла перчетке пӳрнескисем пек çакăнса тăрать» («Хмель висит, будто пальцы перчаток с тычин свешиваются») т. ыт. те.

[42] Яковлев И. По поводу заметки земского начальника С. Я. о земских инородческих школах.— Симбирские губернские ведомости, 1894, 3 декабря.

[43] Çавăнтах.

[44] Çавăнтах.

Яковлев стилӗнче анлӑ танлаштарусем чылай. Вӗсенчен пӗринпе пӗлмен ют чӗлхепе тата тӑван чӗлхепе этем ӑс-хакӑлне витӗм кӳрессин уйрӑмлӑхӗ мӗн тери пысӑккине палӑртать: «Анӑҫсӑр опыт кӑтартнӑ тӑрӑх, пӗрремӗш майӗпе сӗнессе нумай сӗннӗ, илессе вара пачах нимӗн те илеймен, иккӗмӗш майӗпе сахалрах сӗнеҫҫӗ пулин те, мӗн сӗнни пӗтӗмпех халӑхшӑн юравлӑ»[45]. Тепӗр тӗслӗхре этем кӑмӑлӗн хурламалли икӗ енне пӗр-пӗринпе ӑста шайлаштарнӑ: «Авторӑн ыттисене хӑртас туртӑм мӗн чухлӗ, хӑйне мухтас туртӑм ҫавӑн чухлӗ... Ку вӑл медалӗн икӗ енӗ: путӑкки тата мӑкӑрӑлса тӑраканни»[46].

Яковлев пултарулӑхӗнче синтаксис параллелизмӗ те танлаштару пек тухса тӑрать: «Ҫутӑпа ӑшӑ илес тесе, кирек хӑш ӳсентӑран та хӗвел еннелле туртӑнать. Пытармалли вӑрттӑнлӑх мар, пулӑшу илес шутпа нумайӑшӗ, ӑшӑ хӗвел еннелле туртӑннӑ евӗр, Николай Яковлевич [Шатров] патне пыраҫҫӗ, пыраҫҫӗ те пушӑлла каймаҫҫӗ»[47]. Тӑрӑхлас шутпа усӑ курнӑ тепӗр тӗслӗх: «Дворянсен предводителӗ хӑйӗн сословине тата унӑн интересӗсене хӳтӗлет, паллӑ, пупӑн вара, паллах, чиркӳре ӗҫлекенсемшӗн ҫунмалла»[48].

И. Я. Яковлевӑн литература ӗҫӗ пирки хӑйӗн шухӑшӗсене пӗтӗҫтерсе ҫырнӑ уйрӑм произведени ҫук, ку ыйтупа вӑл мӗн шутланине унӑн чылай ҫырӑвӗсемпе статйисенче курма пулать. Малтанах Иван Яковлевич писательсемпе публицистсенчен мӗн ыйтнине пӑхса тухар. Вӑл ҫирӗп ӗненнӗ тӑрӑх, кашни автор, кирек кам пулсан та, пурнӑҫа тӗрӗс, хушса сӑрламасӑр ҫутатмалла. Илсе кӑтартнӑ фактсем пурте тӗрӗс пулсан кӑна произведение пичетлеме юрать. Чӑнлӑха тӗрӗс кӑтартакан произведени витӗмлӗхӗ калама ҫук пысӑк. Хӑшӗн те пулин айӑпӗпе йӑнӑш кӗрсе кайсан, ун ҫинчен вулакансене ҫийӗнчех пӗлтермелле. «Эхер те Эсир, ыр кӑмӑллӑ государыня, хӑвӑрӑн чысӑра тата пичетри сӑмаха хисеплетӗр пулсан, редакци хуҫи пулнӑ май, паллах, ку ыйтупа фактсемпе ҫирӗплетнӗ татӑклӑ сӑмах тӑхтаса тӑмасӑр калама тивӗҫлӗ»,— хистет вӑл Чӗмпӗрте хаҫат кӑларса тӑнӑ Л. Сахаровӑна[49].

Яковлев шучӗпе, кирек хӑш шухӑша та никӗслемелле тата фактсемпе ҫирӗплетмелле. Иккӗлентерекен материала вулакан ырласса кӗтме ҫук. «Хаҫат страницинче анонимсем ӗненмелле мар шахвӑртса каланисем ҫине хуравлама шутламастӑп та»,— пӗлтерет вӑл хӑй шухӑшне элекҫӗсене[50].

Автор материала кӗскен те уҫӑмлӑ ҫырмалла, редакци вара шухӑша улӑштаракан тӳрлетӳсем хӑй тӗллӗн тума пултараймасть.

---

[45] Яковлев И. К вопросу об инородческой миссии в Поволжье, с. 272.

[46] Ҫавӑнтах. с. 309.

[47] Яковлев И. Война и чувашская школа в Симбирске.— Симбирск, 1915, с. 28—29.

[48] Ҫавӑнтах, 14 с.

[49] ОР ГБЛ, ф. 361, карт. 4, ед. хр. 27, л. 9 на об.

[50] Ҫавӑнтах.

«Церковный вестник» журнал А. И. Баратынский отчечĕн пĕр пайне чылаях пысăк улшăнусем кĕртсе пичетлесен, Яковлев автора хăй хирĕçлени çинчен çырса пĕлтерме сĕнет.

Писательпе публицистăн тĕп шухăша, уйрăмах кирлине палăртма пĕлмелле. Ун шучĕпе, хăйĕн ывăлĕ А. И. Яковлев çырнă «Старая и новая постановка инородческого дела» статьян пахалăхĕ «ыйтăвăн тĕп енне çутатма пĕлнинче»[51].

Яковлев гимназист, вырăс сăмахлăхĕн преподавательне М. В. Барсова хирĕçлесе, сочинени пайĕсем хушшинче шалти çыхăну кирли çинчен каланă[52].

Педагог литераторсене çине тăрса, пикенсе ĕçлеме хистенĕ. «Лайăх çырма ансат мар, анчах тăрăшсан, тӳсĕмлĕх çитерсен, май килетех»,— ӳкĕтлет вăл А. В. Рекеева 1870 çулхи октябрĕн 15-мĕшĕнче янă çырура[53].

«Хистесех малалла тăсма ыйтатăп, мĕн çырни çумне çĕннине хушса пыр тата юса. Ĕненсем, эсĕ çырнинчен паха произведени пулса тăрĕ...»—хавхалантарать Яковлев хăйĕн вĕренекенне тепĕр çырура[54].

Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ çинчен асаилӳсем çырнă чухне Яковлев Рекеева çакнашкал канашсем парать:

1. Тĕплĕнрех çыр, чи кирлине, фактсене уйрăмах лайăх çутат. Çырнине пĕр хут, тепĕр хут пăхса тух; кирлĕ маррине, ĕçпе çыхăнманнине чĕр[55].

2. Диалогсемпе усă кур, урăхла каласан, чăн-чăн калаçусене илсе кăтарт.

3. Вĕриленсе каймасăр, тĕрĕс çыр.

4. Тĕслĕх вырăнне Н. И. Ильминский вырăс тĕнне йышăннă тутарсен шкулĕ çинчен çырнă кĕнекене вуласа тух, ăна çав шкул 25 çул тултарнă ятпа кăларнă.

5. Грамматикăна «тĕплĕн те ăнкарса» вĕрен, «лайăх кĕнекесене тимлĕн» вула, мĕншĕн тесен литераторăн хăйĕн пĕлĕвне пĕрмаях çĕнетсе тăмалла[56].

Пурин ĕçне те, çав шутра çывăх тусĕсен ĕçĕсене те, Яковлев ырă пулас тесе мар, объективлă хак парать. «Пичетлеме юрать, аван темелле, анчах алçырăвне вăйлах юсамалла тата кĕскетмелле. Çакна тума тăрăш»,— сĕнет вăл Рекеева 1910 çулхи декабрĕн 16-мĕшĕнче[57].

---

[51] Яковлев И. Моя жизнь.—НА ЧНИИ, отд. II, ед. хр. 525(2), с. 193.
[52] Çавăнтах, 80 с.
[53] НА ЧНИИ, отд. II, ед. хр. 525 (2); с. 378.
[54] И. Я. Яковлев 1893 çулхи августăн 21-мĕшĕнче А. В. Рекеева янă çыру.— Çавăнтах, 514 упр. ед., 61 л.
[55] Çавăнтах, л. 28.
[56] Çавăнтах, 525 (2) упр. ед., 378 л.
[57] Çавăнтах, 656 упр. ед., 55 л.

Хăйĕн учителĕн паха сĕнĕвĕсене Алексей Васильевич пачах кӳренмесĕр йышăнать, вăл хушнă пекех тăвать, алçырăвĕ вара тепĕр çул «Чăвашсем. Вĕсене çутта кăларма Ильминский системипе усă курни» ятпа пичетленсе тухать[58].

Пичетре халăха мĕнле йышши ăс-хакăл çимĕçĕ панине Яковлев сăнасах тăнă. Чылай авторсене вăл паянхи кунпа çыхăннă темăсем сĕннĕ, çырас енĕпе кăтартусем панă. Сăмахран, Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче вĕреннĕ Н. С. Сергеев çапла аса илни пур: «1917 çулхи çуркунне И. Я. Яковлев мана «Падение царизма» статьяна куçарса «Хыпар» хаçата яма сĕнчĕ. Вăл каланă тăрăх, Микулай патшана «Хыпарта» çырнă пек урăлми ĕçнĕшĕн çеç мар, сиенлĕ ĕçсем тунăшăн çапса антарнă, çитменнине тата, пире нимĕнле патша та кирлĕ мар»[59].

Çутĕçĕпе культура, наука тата хуçалăх ыйтăвĕсемпе Яковлев çĕр ытла произведени çырнă. Вĕсенче чăвашсеннипе пĕрле Атăл тăрăхĕнчи ытти халăхсен интересĕсене те хӳтĕленĕ. Ахальтен мар ун çинчен вырăс историкĕ А. С. Агринский çапла çырса хăварнă: «И. Я. Яковлева Атăл тăрăхĕнчи вак халăхсене çутта кăларас ĕçе пуçарса яракансенчен пĕри тесе шутламалла»[60].

Яковлев произведенийĕсем вăл демократ-просветитель пулнине çирĕплетеççĕ. Пĕтĕм халăха — арçынсене те, хĕрарăмсене те хут вĕрентесси, вĕсене вырăс культури çумне явăçтарасси, кӳршĕллĕ халăхсемпе пуринпе те килĕштерсе пурăнасси, тӳре-шарапа пуп таврашсене пăсăк йăла-йĕркерен хăтарса, тӳрĕ кăмăлпа ĕçлемелле тăвасси, çĕрĕç культурине хăпартса, хресченсен пурнăçне лайăхлатасси, хура халăха юравлă реформăсем йышăнасси — акă публицист пултарулăхĕнчи демократилле туртăмсем.

В. И. Ленин 1918 çулхи апрелĕн 20-мĕшĕнче Мускавран çакăн пек телеграмма янă:

«Чĕмпĕр

Совдеп председательне

Чăвашсен хĕрарăм тата арçын учителĕсен семинарийĕсен председателĕсене мĕнле лару-тăрура тата еплерех условисенче суйланине телеграфпа пĕлтерĕр. Мана Иван Яковлевич Яковлев инспектор шăпи интереслентерет, чăвашсене наци енĕпе çĕклессишĕн вăл 50 çул ĕçленĕ, патша тытăмĕ хĕснине чылай тӳссе ирттернĕ. Яковлева унăн пурнăçĕ ĕçĕнчен уйăрмалла мар тесе шутлатăп.

Совнарком председателĕ Ленин»[61].

В. И. Ленин хăй чăваш халăхне çутта кăлараканĕн И. Я. Яков-

---

[58] Рекеев А. Чуваши. Применение системы Ильминского к их просвещению.— Сотрудник братства св. Гурия (Казань), 1911, № 25, 26.

[59] И. Я. Яковлев в воспоминаниях современников, с. 118.

[60] Агринский А. С. Симбирская гимназия (1809—1909). Историческая записка. Симбирск, 1909, с. 145.

[61] Ленин В. И. Соч. тул. пух., 50 т., 61 с.

левăн шăпипе интересленни, унăн ĕçне пысăка хурса хаклани питех те пысăк пĕлтерĕшлĕ. Çакă ĕнтĕ Иван Яковлевич тăван халăх ырлăхĕшĕн пĕтĕм чун хавалĕпе тăрăшнине ĕнентерӳллĕн çирĕплетет. Паллах, «чăвашсене наци енĕпе çĕклессишĕн» пынă ĕç шутне вăл чăваш публицистикипе журналистикине аталантарассишĕн тăрăшни те кĕрет.

Яковлев чăваш çутлăх юхăмне вăйлăн малалла аталантарать. Ун вăхăтĕнче чăваш халăхне çутта кăларассишĕн кĕрешекенсем хăйсен умĕнчи тĕллевсене анлăлатаççĕ, тарăнлатаççĕ. Вĕсем ачасене шкулта вĕрентессине йĕркеленипе çырлахмаççĕ, халăх культурине хăпартасшăн, унăн пурнăç условийĕсене лайăхлатасшăн, чăвашсене наци енĕпе çĕклесшĕн. Яковлев чăваш çутлăх юхăмĕн идейăлла никĕсĕсене хывать, çавăнпа пĕрлех халăха вĕрентессине анлăрах сарса ярассишĕн ырми-канми тăрăшать.

Чăваш публицистикипе журналистикине аталантарас ĕçре те Яковлев тӳпи пысăк. Тĕрĕссипе вĕсен аталанăвĕн никĕсне çак чаплă педагог хывнă. Ку никĕс — чăвашсен çĕнĕ çырулăхĕ. Кунсăр пуçне, чăваш публицистикин малтанхи произведенийĕсене те тăван чĕлхепе вăл çырнă. Наци кадрĕсем хатĕрлессипе тунă ĕçĕ чăваш журналистикине çуралса аталанма май панă. Чăвашсен пĕрремĕш хаçачĕ «Хыпар» редакцийĕн сотрудникĕсенчен нумайăшĕ Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче вĕреннĕ.

Яковлев публицистики пысăк пĕлтерĕшлĕ. Унăн произведенийĕсем халăха хутла вĕренме, культурăпа ăслăлăх еннелле утма чĕннĕ, халăхсен туслăхне çирĕплетмелли çулсене кăтартнă. Халăха хутла вĕрентессине йĕркеленипе, публицистикăри ĕçĕ-хĕлĕпе вăл ĕçхалăх массисен ăнланулăхне сарма, общество пурнăçĕнчи активлăхне ӳстерме пулăшнă.

Çутĕç халăх комиссарĕ А. В. Луначарский 1928 çулта чаплă чăваш педагогĕ 80 çул тата Чĕмпĕрти чăваш шкулĕ 60 çул тултарнине палăртнă кунсенче Ульяновскри чăваш педагогика тата ялхуçалăх техникумĕсене телеграмма янă, унта çапла каланă: «Чăваш ĕçхалăх массисем, иртнĕ саманара çав тери йывăр пусмăр тӳснĕ пулин те, массăллăн хут вĕренессин тата наци çырулăхĕпе шкулĕн малтанхи никĕсĕсене хывма пултарнă. Чăваш хресченĕсен чи чухăн сийĕсенче çуралса ӳссе чапа тухнă Яковлев, унăн хăй пекех хресченсем хушшинчен тухнă ĕçри юлташĕсем, чăваш ĕççыннисен массăллă культуришĕн çур ĕмĕр хушши ĕçленĕ тата кĕрешнĕ. Чăваш халăхне наци енĕпе çĕклессишĕн çур ĕмĕр ĕçлени чăваш ĕççыннисен миллионлă массисене Октябрьти аслă революцие активлă хутшăнма хатĕрленĕ»[62].

---

[62] Итоги юбилейной научной сессии, посвященной столетию со дня рождения И. Я. Яковлева. Записки ЧНИИ, вып. III. Чебоксары, 1949 с. 44.

ТУПМАЛЛИ

Чăваш публицистикипе журналистики аталанăвĕн çулĕ-йĕрĕ (Пĕтĕмĕшле пăхса тухни) 3

Чăваш çутлăх юхăмĕн пуçламăш тапхăрĕнче наци публицистики çурални (1851—1866) . . . 14

Спиридон Михайлов-Янтуш—чăваш публицистикине пуçарса яракане. . . . —

Николай Золотницкий чăвашсене тата вырăс мар ытти халăхсене хутла вĕрентмелли майсем çинчен . . . 36

Чăваш публицистикинче çутлăхпа демократи туртăмĕ вăйланни (1867—XIX ĕмĕр вĕçĕ) . . . 47

Чăвашсене наци çулĕпе аталантармалли программа И. Я. Яковлевăн публицистикăри пултарулăхĕнче . . . . . —

Иван Яковлевич Тенюшев

ПЕРВЫЕ ЧУВАШСКИЕ ПУБЛИЦИСТЫ

Редактор **А. А. Николаева**
Художник **В. А. Горбунов**
Художественный редактор **З. И. Чернова**
Технический редактор **Л. Н. Кондрашкина**
Корректор **Н. П. Печникова**

ИБ 1969

Сдано в набор 05.11.86. Подписано к печати 30.04.87. НТ. 10160. Формат 60×84$^1/_{16}$. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 3,95. Усл. кр. отт. 4,18. Учетно-изд. л. 4,64. Тираж 1500 экз. Заказ № 3937. Изд. № 121. Цена 15 к.

Чувашское книжное издательство,
428000, Чебоксары, пр. Ленина, 4.
Типография № 1. Государственного комитета Чувашской АССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. 428019, г. Чебоксары, пр. Ивана Яковлева, 15.

15 пус

ЧӐВАШ КӖНЕКЕ ИЗДАТЕЛЬСТВИ